

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ЖУРНАЛІСТИКИ**

Т.М. Плеханова

РИТОРИКА

Навчально-методичний посібник
для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра
спеціальності «Журналістика»
освітньої програми «Видавнича справа та редагування»

Затверджено
вченою радою ЗНУ
Протокол № 10 від 25.04.2017

ЗАПОРІЖЖЯ 2017

УДК: 808(477)(075.8)

П 385

Плеханова Т.М. Риторика: навчально-методичний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Журналістика» освітньої програми «Видавнича справа та редагування» / Т.М. Плеханова. – Запоріжжя: ЗНУ, 2017. – 110 с.

Курс «Риторика» подає відомості про риторику як науку і мистецтво переконуючої комунікації. Теоретична частина курсу передбачає ознайомлення студентів з основними поняттями, розділами, законами класичної риторики, а також із засадами мовної майстерності. Практична частина курсу спрямована на удосконалення професійної майстерності майбутнього видавця, редактора у сфері мовленнєвої комунікації.

Навчально-методичний посібник містить плани практичних занять курсу, завдання до самостійної роботи студентів, теми рефератів, питання для підготовки поточного контролю знань та орієнтовні питання до заліку. До кожного заняття додаються практичні завдання, список основної й довідкової літератури та поради щодо підготовки відповідей на теоретичні питання. Визначення основних термінів і понять навчальної дисципліни розкрито у термінологічному словнику.

Мета цього видання – допомогти студентам при підготовці до практичних занять і в організації самостійної роботи над опануванням питань програми курсу.

Розрахований на здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Журналістика» освітньої програми «Видавнича справа та редагування».

Рецензент

Н.В. Романюк, кандидат філол. наук, доцент.

Відповідальний за випуск

Т.М. Плеханова, зав. кафедри видавничої справи та редагування, кандидат філол. наук, доцент.

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Розділ 1. Опорний конспект лекцій.....	5
Розділ 2. Зміст практичних занять.....	49
Тема: Риторика як наука про мистецтво слова.....	49
Тема: Основні поняття та розділи риторики.....	51
Тема: Види красномовства та сфери його застосування.....	53
Тема: Історичний розвиток риторики. Античне ораторське мистецтво...57	
Тема: Ораторське мистецтво в Середні віки.....	59
Тема: Історія українського красномовства.....	62
Тема: Розвиток ораторського мистецтва в Україні та світі.....	66
Розділ 3. Питання для підготовки студентів до контролю знань.....	70
Розділ 4. Самостійна робота студентів.....	73
Розділ 5. Індивідуальні завдання.....	75
Розділ 6. Теоретичні питання та завдання до заліку.....	78
Розділ 7. Короткий термінологічний словник.....	81

ПЕРЕДМОВА

Курс «Риторика» на факультеті журналістики є надзвичайно важливим у системі дисциплін, які забезпечують мовну підготовку майбутніх фахівців у галузі мас-медіа.

Мета курсу – вивчення історії та теорії красномовства, практичне оволодіння прийомами і навичками ораторського мистецтва.

Основні завдання курсу:

- засвоїти знання, що складають зміст риторики як науки, усвідомити і запам'ятати систему понять, оволодіти риторичною термінологією;
- вивчити історію та джерела риторики та ораторської майстерності;
- уважно ознайомитися зі зразками промов визначних ораторів минулого і сучасності з тим, щоб максимально використати їх досвід;
- оволодіти методом риторичного аналізу текстів різних типів промов, навчитися членувати текст, точно визначати тему, тези, докази, мовні засоби (тропи і фігури), доцільність кожного слова;
- навчитися, використовуючи свої знання та досвід інших промовців, створювати та виголошувати різні типи промов на потрібну тему і з урахуванням різних ситуацій;
- виробити уважне та критичне ставлення до власного мовлення і суспільної мовної практики.

Пропонований навчально-методичний посібник допоможе студентам глибше засвоїти питання з усіх розділів курсу. Він сприятиме виробленню в студентів умінь і навичок роботи над рекомендованою літературою, засвоєнню теоретичного матеріалу та застосуванню набутих знань на практиці.

Видання включає плани практичних занять та рекомендації щодо відповідей на теоретичні питання, завдання для самостійної та індивідуальної роботи студентів, орієнтовні питання до заліку та для підготовки студентів до поточного контролю знань. Завдання до практичних занять враховують специфіку майбутньої професійної діяльності. Правильно їх виконати можна тільки після ретельного опрацювання рекомендованої літератури. Під час її опрацювання доцільно робити записи, зазначаючи назву джерела, місце видання, рік, сторінки.

Опорний конспект лекцій

Тема 1 - 2. Риторика як елемент культури

1. Предмет риторики.
2. Місце риторики серед інших дисциплін.
3. Своєрідність риторичної науки.
4. Риторичні основи журналістики.

I. Усе, що постає у людській свідомості, набуває форми слова. Система знаків, яку іменовано мовою, фіксує знання про світ, що оточує людину, є важливим чинником її самоусвідомлення, дає їй змогу виразити своє ставлення до навколишньої дійсності. Мова виражає думки і почуття людей, вона є основним засобом їх спілкування.

Отже, одна з головних функцій мови — *комунікативна*, тобто функція спілкування. Виступаючи публічно, людина виражає, утверджує себе, одночасно впливаючи на інших. Красномовство — сила, з допомогою якої вдається впливати на світ, змінювати його, реалізуючи власну волю. Той, хто добре володіє словом, здатен навіть своїх супротивників перетворити на друзів. Про величезну і часом небезпечну силу слова свідчить народна приказка: «Шабля ранить тіло, а слово — душу». Не лише окремі особи, а й цілі народи знаходилися під впливом обдарованих красномовців, які мали владу над свідомістю інших. Давня цікавість людей до можливостей слова спричинила виникнення спеціальної науки про красномовство. Отож, необхідно з'ясувати, що таке риторика і як вона допомагає людині в житті.

Термін походить від грецького — *наука про ораторське мистецтво, красномовство*. Латиною поняття «красномовство» як «мистецтво говорити» позначається словом *eloquentia* — *елоквенція*. Красномовство розуміють неоднозначно: це і дар слова – мовлення актуального, емоційного, логічного, зрозумілого, виразного, безумовно правильного, в якому використовуються всі багатства та тонкощі мови і досвід, накопичений віками у поезії, стилістиці, ораторстві.

Наука про красномовство виникла як спроба осмислити закономірності гарного мовлення прозою, що в античному суспільстві цінувалося значно менше, ніж художнє, поетичне слово. І все ж поруч з поетами, які говорили про речі високі, використовуючи віршову форму, поставали оратори зі словом на політичні теми, промовами в судах тощо. Вдалому промовцеві здебільшого вдавалося переконати аудиторію, виграти справу. У зв'язку з цим постала потреба вивчати закони ораторства, яке вже в античності стало справжнім мистецтвом. Риторичні вчення виникали в періоди розквіту цивілізацій: Єгипет, Індія, Китай, Давня Греція, Рим. Європейська риторична традиція бере свій початок в античній культурі V – I ст. до н.е. У Давню Русь вона прийшла через Візантію. Більшість визначних політичних діячів Греції та Риму пройшли риторичні 14-річні школи. Престиж риторики та її носія – оратора – був настільки великий, що Марк Тулій Цицерон (I ст. до н.е.) ставив його на друге місце після полководця.

Антична риторика була невіддільна від загального розвитку культури, соціального життя.

На сучасному етапі риторика розглядається як наука про закони управління мисленнєво-мовленнєвою діяльністю, тобто про закони, які визначають ефективність цієї діяльності.

Отже, риторика — це наука про способи переконання, ефективні форми впливу (переважно мовного) на аудиторію з урахуванням її особливостей. Без риторики не може обійтися ні журналіст, ні проповідник, ні викладач, ні державний діяч, ні юрист, ні бізнесмен. Чим розвинутішим є суспільство, тим більше в ньому цінується вміння володіти словом. Недарма у народі здавна живе вислів «золоте слово».

Інтерес до риторики в різні часи був різним. В останні два століття він знизився, що дало підставу одному французькому науковому журналу в 1836 р. зазначити: якби риторику за традицією не продовжували вивчати в навчальних закладах, вона б давно вмерла. Бо, наприклад, увага філологів була зосереджена переважно на художніх творах, на поезиці, а не на риториці. Водночас поезика й риторика мають немало спільного (особливо коли йдеться про використання риторами поетичних прийомів).

Найвидатніший поет Франції кінця XIX ст. Поль Верлен теж закликав «зламати шию красномовству», пориваючись до мови «вивільненої», розкутої, незалежної від будь-яких «правил». У поезії це дало чудові наслідки: Верлен зачаровує відтінками свого поетичного слова. Але якщо в поезії двозначність та мінливість змісту слова відіграє неабияку роль, то в повсякденному житті людина з «роздвоєним язиком» викликає недовіру. Від ритора чекають, що він назве чорне — чорним, а біле — білим.

Таким чином, слово художнє і слово повсякденне не тотожні. Якщо в поетичному слові важлива полісемія (багатозначність), то в повсякденному житті — точність вислову. Тому теорію художньої мови вивчає *поетика*, а закони елоквенції (красномовства) — *риторика*. Художнє слово створює побудований на емоційному переживанні образ дійсності. Слово риторичне, не уникаючи часом образу, ґрунтується здебільшого на точному, конкретному значенні.

У наш час у розвинутих країнах, включаючи й Україну, формується сучасна риторика, або *неориторика*. Інформаційне суспільство несе новий стиль життя і потребує нової риторики. Вона повинна бути вищою мірою оперативною, забезпечувати уміння орієнтуватися у потоці життя та лабіринтах текстів, інформації, вміння тонко розуміти можливі смисли висловлювань, ментально реагувати. Якщо стара риторика визначала позицію автора і тільки враховувала особистість адресата, то сучасна риторика біполярна, діалогічна, ситуативна, більше звернена до імпровізування на основі максимальної готовності, ментальної орієнтації. Це вимагає величезного обсягу знань, гнучкого інтелекту, високої мовної підготовки. Саме тому риторика спирається на високий рівень володіння мовою та культурою мовлення.

Риторика як наука шукає шляхи вирішення таких проблем і завдань:

1. Пошук оптимальних алгоритмів спілкування, взаєморозуміння в умовах сучасного суспільства;

2. Дослідження форм, механізмів мовлення: говоріння, аудіювання, читання, письма, а також різних знакових систем у житті людей;
3. Формування мовної особистості – контактної, яка володіє не тільки вміннями, але і вимогами спілкування;
4. Подальше удосконалення нормативів та правил культури мовлення, її логіки, організації матеріалу, адекватного його мовного оформлення;
5. Дослідження феноменів інтуїції, мовного відчуття, механізмів імпровізації, внутрішнього мовлення та мислення у мовленнєвому самовираженні;
6. Моделювання процесів мовлення та спілкування, ораторської майстерності.

II. Риторика – комплексна наука, тобто її місце – на стику, пересіченні (причому багаторівневого) ряду наук. Це не тільки академічна дисципліна, предметом вивчення якої є теоретичні питання ораторства. Це й прикладна дисципліна, що має на меті виховання вмілого промовця, який би володів прийомами ораторського мистецтва. Тому риторика тісно пов'язана з практикою повсякденного красномовства. Водночас вона взаємодіє з іншими науками. Риторика начебто вбирає в себе з інших наук такі змістовні компоненти, які в системі визначають риторику як науку про закони ефективної мисленнєво-мовленнєвої діяльності.

Мовознавство, наприклад, озброює її знанням законів, за якими формується й розвивається людське мовлення.

Особливо тісними є взаємозв'язки риторики зі *стилістикою*, яка вивчає стилістичну систему національної мови, тобто виражальні можливості та їх реалізації у мовленні. У них є спільний предмет дослідження - закономірності функціонування мовлення у різних сферах спілкування. Сучасна лінгвостилістика є для риторики теоретичною наукою, базою, на якій реалізується прикладна наука – технологія риторики. Вона вчить, як використати стилістичний потенціал мови, має для цього розроблену систему, моделі, правила, техніку, вимоги до оратора та аудиторії.

Оскільки в риториці значну роль відіграє вміння впливати на співрозмовника, тобто вміння збудити в нього потрібні емоції й почуття та управляти ними з метою спонукати до певних дій, а отже до важливих якостей мовлення відносять також виразність, у чому виявляється пафос мовця (внутрішня переконаність). Ця якість є предметом дослідження *прагматики*, проте якщо прагматика займається вивченням лінгвістичних та психологічних закономірностей категорії виразності, то завдання риторики полягає в тому, щоб майстерно користуватися продуктом прагматичних досліджень, тобто реалізувати його у публічному мовленні.

Цілком закономірним є також зв'язок риторики з *культурою мовлення*, яка вивчає такі комунікативні якості мовлення, як правильність, ясність, точність, стислість, виразність, образність. Якщо культура мовлення досліджує ці комунікативні якості мовлення більше у статиці, то риторика – у динамічному аспекті (вивчаються різні варіанти їх комбінацій як одна з одною, так і з іншими мовленнєвими аспектами залежно від ситуації спілкування й жанру мовлення).

Риторика і лінгвістика тексту. Предметом дослідження останньої є текст безвідносно до його видів, жанрів (текст як певна цінність), закони текстоутворення, текстові категорії. У центрі ж уваги риторики перебуває певний вид тексту – публічне мовлення, і, отже, ті механізми текстоутворення і текстові категорії, які відповідають саме цьому видові тексту.

Риторика і сценічна майстерність. Публічне мовлення є своєрідною виставою. Тому риторика використовує ті компоненти сценічної майстерності, які забезпечують якість подання публічного мовлення і значною мірою його успіх: роботу над вимовою (дикцією), голосом (тембром, звучністю), мовленнєвим диханням, управлінням мімікою, жестами, позою, ходом; техніку входження в образ тощо.

Риторика і поетика. Вони на сучасному етапі осмислюються у нових своїх можливостях – у здатності збагатити художнє мислення стилістичною забарвленістю та концептуальною насиченістю. Риторика і поетика виступають засобами організації художнього спілкування, донесення до реципієнта художнього смислу, концепції мистецького твору. У давніші часи поетику називали «другою риторикою».

Літературознавство відкриває ораторові закони творення художнього образу словесними засобами.

Психологія вивчає почуттєво-емоційну сферу життєдіяльності людини, сферу підсвідомого і закони, які нею управляють; риторика виявляє інтерес лише до тієї чуттєво-емоційної сторони, яка активно впливає на сферу вербального мислення і від управління якою значною мірою залежить ефективність мисленнєво-мовленнєвої діяльності. Крім того, знання психологічних аспектів дає змогу ораторові контролювати власний душевний стан та настрої аудиторії; зокрема, когнітивна психологія (від *cognitio* — знання, пізнання) відкриває можливості досягнення світу через слово.

Риторика і логіка володіють спільним аспектом дослідження, у той же час кожна з них становить собою відносно самостійну і незалежну галузь науки. Якщо предметом логіки є усе мислення, то предмет риторики – вербальне мислення і ті закони, котрі забезпечують ефективність даного виду мислення. Крім того, якщо в центрі уваги логіки перебуває теорія доведення, то риторику цікавить процес аргументації (не в теоретичному, а в прагматичному аспекті) і перш за все така функція цього процесу, як переконання.

Філософія вводить у світ інтелектуально-духовного пошуку людства, а окремі філософські дисципліни знайомлять з цінностями моралі (*етика*), принципами розуміння і творення прекрасного (*естетика*), законами мислення (*логіка*). *Психолінгвістика* допомагає зрозуміти, наскільки вибір слова зумовлено емоційно-вольовим станом людини, які саме лексичні засоби варто використовувати в певних психологічних ситуаціях. *Фізіологія* дає знання про мовний апарат, його можливості та принципи творення голосу. Очевидно, що й такі дисципліни, як *методика виразного читання*,

основи режисури й акторської майстерності, допомагають ораторові оволодіти голосом і поставою, жестикуляцією й мімікою, без чого немислима ораторська діяльність.

Усе це означає, що оратор може розвинути свої природні здібності, а також те, що існує сума знань, яку необхідно засвоїти, аби стати гарним промовцем. При цьому слід враховувати чимало чинників.

Оратор повинен зважати на те, *чого від нього очікує конкретна аудиторія*, а не просто виходити на кафедру, аби «самовиразитися». Він мусить думати не лише про те, як він «сприймається», чи матиме успіх; важливіше те, що відбувається у свідомості слухача, а не на кафедрі. *Мета промови — досягти бажаної реакції аудиторії*. Оратор не повинен відчувати себе «зверхньою істотою». Він мусить бути співрозмовником, а не «бити аудиторію» високими словами. Тому *промова в основному має бути подібна до звичайної бесіди*.

Маючи на меті переконати людей, оратор повинен добре готуватися до майбутнього виступу. Не кожен володіє даром імпровізації, виступу без підготовки. Та й дар цей розвивається й шліфується завдяки ретельній системній праці над собою.

Щоб оволодіти чиеюсь свідомістю, потрібно спочатку опанувати *себе*, навчитися керувати своїми думками та почуттями.

Оратор мусить дисциплінувати *думку* (логіка), *емоцію* (не варто «плакати» чи «реготати» на кафедрі), *жест* (погано, якщо промовець нагадує незграбними рухами працюючий млин або ж, навпаки, подібний до нерухомого стовпа).

Оратор має чітко визначити *тему* свого виступу і не відхилятися від неї. Водночас вузький знавець свого предмета, «професіонал» швидко надокучить аудиторії. Отож, треба ґрунтовно знати фахову літературу. Але загальна ерудиція, знання філософії, художньої літератури, обізнаність в різних галузях науки ніяк не завадять.

III. Своєрідність риторичної науки полягає у тому що:

1. **Риторика – комплексна наука**, тобто її місце – на стику, пересіченні (причому багаторівневому) ряду наук (філософії, логіки, лінгвістики, етики, сценічної майстерності). Інакше кажучи, риторика начебто вбирає в себе з інших наук такі змістовні компоненти, які в системі визначають риторіку як науку про закони ефективної мисленнево-мовленневої діяльності. Причому кожний компонент, пересікаючись та взаємодіючи з іншими, наповнюється якісно новим, перетвореним змістом, ніж це було у складі тієї чи іншої науки. Таким чином, риторика – це не просто сума різних змістовних компонентів, а наука, яка інтегрує в себе необхідні знання, передбачає свою систему законів і предмет дослідження, а також чітку функціональну спрямованість.
2. Риторичній науці властивий **певний універсалізм**, а саме:
  - А) Риторика існує не заради риторики, а становить собою технологію, модель, каркас, який можна наповнити будь-яким предметним змістом (економічним, політичним, педагогічним і т. д.). Від цього цей зміст актуалізується, вибудовується у систему й отримує найбільш корисний ефект від своєї реалізації.

Оскільки керована мисленнєво-мовленнєва діяльність дозволяє людині ясніше (чітко, ясно, точно, логічно) викласти будь-який предмет мовлення, в результаті чого можна чекати досить високого рівня розуміння предмета з боку тих, хто сприймає мовлення. Іншими словами, предмет мовлення тільки виграє від того, якщо буде пропущений крізь призму риторики (побудований і викладений за її законами). Отже, риторика становить цінність як самостійна наука і як інструмент ефективною реалізації різного роду наук;

- Б) Риторика **розвиває в людині цілу систему особистісних якостей**: культуру
- мислення (самостійність, самокритичність, глибину, гнучкість, оперативність, відкритість мислення, ерудицію),
  - мовлення (правильність, виразність, ясність, точність, стислість, доцільність),
  - поведінки (ввічливість, тактовність, коректність, розкутість),
  - спілкування (повага до співрозмовника через вивчення його інтересів, управління поведінкою аудиторії, відповідальність за своє слово).

Отже, можна припустити, що риторика – *найоптимальніший шлях особистісного розвитку людини*;

В) Універсальність риторики полягає також у її необхідності людині будь-якої професії, навіть незалежно від того, чи пов'язана її професійна діяльність з умінням спілкуватися, говорити, бо уміння управляти своїм мисленням і мовленням, як правило, дає можливість людині повніше реалізувати себе, свої здібності в обраній спеціальності, тобто ефективна мисленнєво-мовленнєва діяльність – **основа професіоналізму**. За спостереженнями психологів, багато людей будують свою діяльність за законами риторики, хоча й роблять це частіше несвідомо. Але це свідчить про те, що риторика є необхідною людині, і чим раніше вона оволодіє цією наукою, тим швидше вийде на шлях самореалізації.

3. Одним із проявів специфіки риторики є те, що риторика – **наука прикладна** за своєю направленістю (вчить людину, як правильно, розумно діяти у різних життєвих ситуаціях). У риторичній формулі закодована життєво важлива для кожної людини інформація, розшифрувати до кінця яку вона може лише шляхом її використання. Маючи це на увазі Цицерон писав: «Красномовство є щось таке, що дається трудніше, ніж це здається, і породжується з дуже багатьох знань та прагнень».

М.Ф. Коршанський, говорячи про значення риторики у розвитку розумових здібностей людини, благородства її почуттів, краси мови, постійно підкреслював, що для досягнення цієї мети ще необхідні три засоби: *читання, роздуми, власні вправи*.

Прикладна спрямованість риторики зовсім не применшує її теоретичної сторони, оскільки значимість першої залежить від сили й багатства останньої. Таким чином, можна сказати, що риторика – це теоретико-прикладна наука.

4. Своєрідність риторики визначається і у такій її якості, як **системність**, що досить чітко простежується у риторичній формулі, яка відбиває системність мисленнєво-мовленнєвої діяльності людини. Природно, будь-яка інша наука є

системною, але у риторичі ця якість більшою мірою актуалізована, ніж будь-де, бо саме риторика спеціалізується на її навчанні. З огляду на це риторичі в процесі навчання, очевидно, повинна бути відведена роль першооснови, «першої цеглинки» освіти людини, риторика закладає основи системної мисленнєво-мовленнєвої діяльності, а усі інші науки поглиблюють ту чи іншу грань цієї діяльності. І як наслідок, у людини формується системне бачення світу, відображеного у багатоманітності спецпредметів, тобто риторика – це *систематизатор процесу навчання* (навчання в XIII – XIX ст. в Україні базувалося саме на цьому підході. Зміст теоретико-словесного курсу осмислювався як загальна основа виховання особистості й створення культури літературно-писемної мови).

Про це саме говорив К.Д. Ушинський: «Кожний предмет (математика, географія, історія тощо) осмислюється як частина рідної мови, стає частиною філософії рідного слова. Очевидно тому для освіти стає характерним не тільки технічний розвиток навичок володіння мовою, скільки інтелектуальний і емоційно-моральний розвиток особистості через поглиблене вивчення рідного слова».

Риторика – це наука, яка знаходиться у безпосередньому стосунку до **категорії морального: етос** є найважливішою складовою риторичі, тобто поза етосом (моральна позиція оратора) риторика руйнується, вироджуючись у демагогію, балаканину. Тим самим риторика виступає в ролі своєрідного індикатора, що відразу виявляє наявність або відсутність моральної основи у вчинках суб`єкта; тільки-но мовець забуває про принцип «не нашкодь іншому», - так одразу змінюється характер його впливу на інший суб`єкт – з переконання він перетворюється у маніпуляцію, і весь арсенал риторичних засобів (уже антириторичних) спрямовується на руйнацію особистості – пригнічення, приниження, залякування, підкорення тощо.

Таким чином, проаналізовані ознаки (інтегративність, універсалізм, прикладна спрямованість, системність, моральна зумовленість) дозволяють говорити про особливе місце риторичі на авансцені сучасної науки, сутність якої полягає у її здатності здійснювати цілісний підхід до розвитку мовної та риторичної особистості.

IV. Слово – професійна зброя журналіста. Недарма ж кажуть, що журналіст – професія підвищеної мовленнєвої відповідальності. Від того, наскільки ваше Слово буде переконливим, яскравим, виразним залежатиме і успіх вашої професійної діяльності.

Епоха інформаційного буму стала часом мовленнєвої агресії, яка руйнує взаєморозуміння людей. Соціальні основи відродження риторичі насамперед простежуються в риториках, які є професійно зорієнтованими. **Риторика журналіста** – це, насамперед, мистецтво спілкування автора з адресатом і вчення про правила створення мовленнєвих текстів у сфері журналістики. Це вчення про Слово суспільно значуще, дійове, правдиве та виразне. І одночасно – особистісне, авторське. Саме риторика пропонує просту і переконливу формулу особистісного прояву людини в Слові: **етос, логос, пафос**.

Слово журналіста повинно утверджувати моральні ідеали (*етос*) - захищати добро і правду, об'єднувати людей, гармонізувати суспільні відносини.

Слово журналіста має бути розумним (*логос*), спрямованим до пошуків істини, насиченим за змістом, логічним. Слово журналіста повинно емоційно впливати на адресата (*пафос*).

На жаль, все помітнішими стають такі особливості сучасної журналістики, як калькування закордонних зразків, мовленнєва грубість та недбалість, намагання маніпулювання суспільною думкою. Чому? «Від природного хамства чи через необхідність?» – запитують журналісти і намагаються захистити право на грубість як запоруку розуміння інформації масами. Тобто, існує думка: «я зобов'язаний говорити мовою вулиці, якщо хочу, щоб мене розуміли». Ганстерські терміни (феня) стали загальноживаними; «репортерство й інтелігентність – поняття несумісні».

Для масової аудиторії мова ЗМІ є взірцем – тому її брутальність, недбалість, неповага до подій та героїв інформаційних матеріалів багатократно повертається зниженням і моральної і мовленнєвої культури читача чи глядача.

Отже, мова журналістики – показник її морально-етичного рівня, і ширше – рівня культури суспільства. А значить риторичний аспект підготовки журналіста є не менш важливим, ніж формування його світоглядної, громадянської позиції та інших соціальних якостей.

Тема 3: Основні поняття та розділи риторики

1. Загальні поняття класичної риторики.
2. Основоположні розділи риторики.

I. Найпростіше визначення класичної риторики – мистецтво переконувати – реалізується через такі **основні загальні поняття риторики**, що мали назву в античній науці *логос, етос, пафос, топос*.

Логос. У давньогрецькій мові слово *Logos* означало такі дві групи понять: а) *слово, мова, мовлення* і б) *поняття, думка, розум*, а точніше – єдність цих понять обох груп як всезагальну закономірність. Це відбилося в семантиці сучасних слів з коренем *лог-*, які зосереджені в основному у сферах логіки (науки про закони і форми мислення) та мовознавства: логічна граматики, філологія, логічне мовлення, логічне судження, логограма тощо.

Логос як основна категорія класичної риторики покликаний був представляти думку і слово, що практично означало: слово має зміст, думку, воно має йти від розуму й апелювати до нього. У сучасній риторичній логічності є однією з основних ознак промови і тексту. Вона реалізується через можливість вибору у мовному викладі послідовності міркувань, несуперечності тез і положень промови.

Етос. У давньогрецькій мові слово *ethos* означало *звичай, звичка, характер, норов* (від нього походить і сучасне слово *етика*) і в античній риторичній спочатку вживалося як ознака до слова *оратор*, а потім закріпилося в

риторичній науці як її моральний принцип. Етос є основою формування риторичного ідеалу.

Як одна з основних категорій класичної риторики етос визначав зразкову суспільну й морально-етичну поведінку оратора, інакше промовець не зможе переконувати інших і впливати на них. Власне, без етосу (морального кодексу) риторика самознищується, перетворюється не в істину думок і почуттів, а в самообман. За Арістотелем, промовець має сприйматися слухачами як людина достойна, гідна промовляти до їхніх сердець і розуму.

Антична риторика широко послуговувалася поняттям етосу, виховувала високу мораль (гідність, чесність, справедливість, порядність). Розвиваючи засади античної риторики, Феофан Прокопович подавав етос риторики як види чеснот: мудрість, справедливість, хоробрість, поміркованість. Кожна з цих чеснот описувалася як комплекс рис промовця, правил поведінки і дій, які мають вести до вдосконалення моралі й етики особистості. Оратор, який не спирається на етос, перетворюється на аморального «златоуста», байкаря.

Звичайно, риторику як технологію мовлення, як комунікативний матеріал, як засіб переконання можна використати як на благо людей, так і на зло. Однак риторична наука і практика декларувала і відстоювала високу моральність оратора як непорушний закон, як велике благо оратора і риторики в цілому. В усі віки цінувалися високі помисли, чисте серце, щира душа оратора.

Пафос (гр. *pathos* – пристрасть, почуття) – це інтелектуальне, вольове, емоційне устремління мовця, яке виявляється і в процесі мовленнєвої комунікації, і в його продукті – тексті.

Пафос є категорією естетики. У «Лекціях з естетики» Г. Гегель так визначив поняття пафосу, посилаючись на його античне розуміння: «Пафос утворює справжній осередок, справжнє царство мистецтва; його втілення є головним як у творі мистецтва, так і в сприйнятті останнього глядачем. Бо пафос зачіпає струну, яка знаходить відгук у кожному людському серці».

Пафос є фактом життя. Певні справи, погляди, ідеї можуть настільки оволодівати особистістю людини, що стають пристрастю (пафосом) її життя, творчості, або суспільної чи професійної діяльності. І безперечно, все це виявляється у пафосі мовлення спонтанно, тобто незалежно від автора, природно або зумисне, з певною настановою на досягнення очікуваного стилістичного ефекту, співчуття, переживання, захоплення тощо.

Проблема пафосу як поняття риторики постає в розмежуванні пафосу самого мовця, тобто його особистих почуттів, що виливаються в промові, і того пафосу, який досягається мовними засобами, який іде до слухачів від тексту, а не від промовця. Питання полягало в тому, чи має право оратор і якою мірою виявляти свої особисті почуття в промові, адже риторика потребує від промовця бути щирим. Як можна стримувати свій пафос і як керувати пафосом аудиторії, щоб не бути смішним, пишномовним, надміру трагічним, - для цього техніка риторики пропонує цілу низку прийомів організації мовних засобів промови і мовної поведінки оратора.

Ці три основоположні категорії класичної риторики можна визначити як три важливі наукові критерії, успадковані й іншими філологічними (і не тільки) науками: критерій істинності (*логос*), критерій щирості (*етос*), критерій відповідності мовної поведінки (*пафос*). Аналогічно трактували сутність риторики й давньогрецькі мислителі, античні теоретики й практики риторики. Розуміючи силу слова, яке може і вбити, і оживити, вони попереджали, що право на впливову, переконуючу промову мають лише ті люди, котрі сформували у собі основні якості мовної особистості: етос, пафос, логос.

Отже, спосіб аргументування в античній риторичній діяльності пояснювали через поняття етосу, логосу і пафосу – різних модусів (проявів) риторичного впливу. *Етос* стосується відповідальності мовця за формування власного образу, тобто, це – моральне право на переконуючу, впливову промову.

У розділі *логосу* узагальнено логічні принципи переконливого виступу, це – творча ідея, думка, яку мовець пропонує іншим людям та словесні засоби, які використовує творець при реалізації задуму промови.

Пафос передбачає знання комунікатора можливостей емоційного впливу на аудиторію, це – емоційна сила слова, здатність вплинути на серця, спонукати людей діяти задля добра, прояснення істини.

Ці категорії є основними для античної риторики, в них виражена філософська сутність ораторського мистецтва. І у сучасній риторичній науці вони залишаються актуальними, адаптувавшись до нових реалій.

Етос – це зумовлене поведінкою мовця ставлення до нього з боку аудиторії. Розрізняють *первинний етос* – сукупність рис промовця, які впливають на авторитетність його заяв, та *демонстраційний етос* – аргументативні стратегії ратора, спрямовані на завоювання довіри до своєї особи і поглядів. Основними передумовами позитивної налаштованості слухачів, є, за Аристотелем, риси характеру, компетентність і добра воля. Тобто аудиторія прихильно сприймає промову, якщо їй відомо про чесність, освіченість, мудрість і позитивне ставлення автора. Взаємодія із слухачами поглиблюється, якщо промовець переконливо демонструє значущість власної персони та використовує близькі для аудиторії заклики. Поглибленню довіри та закріпленню репутації сприяють актуальні біографічні екскурси («я протистояв режимові», «у мене величезні заслуги перед народом»), емпатичні заяви («поділяю вашу стурбованість»), прямі обіцянки («я добудую вам мости») та інші знаряддя авторської самопрезентації, звернені до мотивів, упереджень і сентиментів аудиторії.

Пафос (патос) – використання емоційних чи мотиваційних елементів у аргументації. Тут повідомлення покликане пробудити ту емоційну реакцію (напр., ненависть чи захоплення), яка допомагає закріпити бажаний для мовця аргумент. Без такого звернення до уяви та емоцій навіть найбільш логічно досконалий текст може залишитись нереалізованим. До почуттів, через посередництво яких досягають бажаного ефекту переконаності, автори античних риторик відносили любов, ненависть, гнів, зневагу, заздрість, жаль, надію, радість, страх, тривогу. Отож кожен окремий факт можна експресивно виділити, якщо включити його у контекст ширшої проблеми із виразними

оцінними акцентами – героїзму чи зрадництва, чесності чи брехливості, або ж процвітання народу, безпеки громадян, розбудови незалежності та демократичних принципів тощо.

Логос – категорія переконування через апеляцію до розуму. Поняття, яке у грецькій мові означає і «слово», і «розум», і раціональну ідею, і її символічне вираження, у риторичі пов'язують із групою раціонально-логічних засобів переконання, їх інтелектуальним змістом. Основними компонентами логосу є міркування автора, які ґрунтуються на фактичних свідченнях та раціональних оцінках. Доказ має будуватися на очевидності реальних подій, а міркування – на правилах логічного висновку (індукція, дедукція, аналогія).

Топос (гр. *topos* – місце) – це риторичне поняття, що означає загальні місця у промові. До них належать найтиповіші часо-просторові мовні ситуації та описи їх, які легко запам'ятати і які майже у всіх мовців однакові (*моя родина, у магазині, у транспорті* тощо). Незалежно від конкретного змісту промови, її аргументи класифікували відповідно до загальних категорій – **топіків**. Напр., мовець може використовувати топіки *причини, мети, характеристик, узагальнення* тощо. Збірки подібних «загальних місць» (шаблонів), під назвою «топіки», укладали з метою практичної допомоги ораторові. Античні ритори любили топоси і розробляли заголовки для них (*логограми*) та схеми, які легко можна було пристосувати до аналогічних ситуацій, а люди, які розробляли такі логограми, називались *логографами*. Цій меті значною мірою служили й зразки промов з певних тем і для певних ситуацій.

Індивідуально-оригінальним у мовленні є якраз те, що перебуває поза топіками, або топіки мають якесь незвичне вираження. Однак треба пам'ятати, що існує певна пропорційність між топосом і оригінальністю у промові, тобто наявність топосів може підкреслити красу й доцільність оригінальних висловів.

У риторичі використовуються вирази *детальний топос* (широкий набір правил і формул мовної поведінки), *техніка топосу* (вміння швидко пристосуватися до мовного спілкування, ввійти в рамки топосів, вдало поставити запитання, точно відповісти).

III. Основоположні розділи класичної риторики. Основні групи сформульованих Аристотелем положень щодо ефективної організації публічного виступу, до розвитку яких у Римі згодом були причетними Цицерон, Квінтіліан та інші ритори, відомі сьогодні під назвою **«канони риторики»**. Знамениті 5 частин риторичного канону складають розділи *інвенція* («пошук аргументів»), *диспозиція* («компонування тексту»), *елокуція* («засоби мовної виразності»), *меморія* («запам'ятовування матеріалу»), *акція* («підготовка оратора до виступу»). Останнім часом до них приєднався ще один канон *індукція* («залучення невербальних засобів»).

Інвенція (лат. *Invention* – винахід, вигадка) – риторичний канон, що безпосередньо стосується вибору аргументів та джерел інформації. Характеризує вміння знаходити матеріал для виступу, оцінювати переваги різних способів впливу на аудиторію, формулювати тему, яка, залежно від

риторичного жанру, може стосуватися вирішення дискусійного питання, звеличення особи чи події, з'ясування міри провини тощо. Це перший розділ класичної риторики, в якому розробляється етап задуму, намірів, ідей, формулювання гіпотези майбутнього виступу. На цьому етапі промовець має систематизувати власні знання про реальні предмети, явища чи абстракції в обраній галузі, які стануть предметом промови, потім зіставити їх зі знаннями про інші та визначитись, який предмет і в якому обсязі промовець може представити у промові. Основне в інвенції – вдало, доречно вибраний предмет розмови і намір його репрезентувати та розкрити так, щоб досягти здійснення задуму.

До тем, які обирає автор, до роботи над матеріалом висуваються певні вимоги:

1. Тема повинна бути цікавою, важливою для тих, до кого звернена промова; в іншому випадку не виникає необхідного контакту між автором та аудиторією.
2. Будь-який твір повинен враховувати адресата промови та настрої аудиторії.
3. Варто обирати лише таку тему, якою автор добре володіє, в якій дійсно розуміється краще за всіх.
4. Тема повинна бути зрозумілою, по можливості конкретною, предметною, та не занадто широкою. Позиція автора в цій темі теж повинна бути зрозумілою.
5. Автор повинен усвідомлювати свою мету і підпорядковувати їй зміст та побудову промови. Вона може розважати або задовольняти жагу знань, підбадьорювати або вимагати вибору рішення, переконувати або вимагати готовності діяти. Звичайно, автор може домогтися вирішення 2 – 3 цілей одразу, але, як правило, одна з них переважає.
6. Дуже важливо формулювати тему яскраво, виразно, образно, щоб вона запам'яталась і, бажано, - однією фразою.

Розрізняють широкі та вузькі теми: широка тема має більше можливостей, зате вузька – більше конкретики, деталей точності.

Існує таке поняття, - тема розкрита або не розкрита. Розкритою вважається тема, якщо:

- 1) в тексті представлено найважливіший матеріал, дані відповіді на поставлені запитання;
- 2) наведено достатню кількість фактів, що підтверджують основну думку автора;
- 3) розглянуті важливі аспекти проблеми, важливі підтеми;
- 4) текст промови свідчить про глибокі знання автора, а наведені факти відповідають істині.

Диспозиція – (лат. Dispositio – розташовую, розміщую) – канон, що стосується правил побудови переконливого тексту, розташування і зв'язку композиційних елементів. Класична структура композиційних елементів передбачає наявність у риторичних повідомленнях вступу, основного тексту,

переходів, висновків, огляду. У цьому розділі риторики формулюються основні поняття про предмет виступу і визначаються правила оперування поняттями. Основне призначення вдалої диспозиції (на етапі побудови промови) – запропонувати цілий набір положень і в такій послідовності, щоб вони не суперечили одне одному, а логічно переміщувалися з однієї частини в іншу аж до закономірного висновку. Диспозиція також пропонує логічні операції, якими знімається суперечливість визначень.

Елокуція (лат. Eloguor – висловлююсь, викладаю) – третій розділ класичної риторики, в якому розкриваються закони мовного вираження предмета спілкування. Це майстерність у використанні мовних форм, виборі термінів, висловлювань та образних засобів. Головними критеріями вибору мовних засобів вважають доречність, ситуативну обґрунтованість тональності, ясність висловлювання. Основний зміст елокуції з класичної риторики перейшов у сучасну стилістику (вчення про стилі і вчення про тропи і фігури).

Розробка першого і другого етапів – *інвенції і диспозиції* – в елокуції набувають мовного, фігурального вираження і в результаті – додаткових змістових, оцінних, емоційних, вольових ефектів. Якщо перший і другий етапи підготовки промови підпорядковані суворій логіці операцій, то на третьому етапі – *елокуції* – зміст промови входить у зону паралогіки, яка допускає використання слів і виразів у переносному (фігуральному) значенні. Такі порушення, зміщення логіки (паралогіка) створюють нові смисли і часом викликають ефекти неймовірної сили. Це зона використання мовних засобів, які здатні трансформувати основні значення слова у переносні (тропи), і мовних засобів, що можуть змінити значення синтаксичних структур та елементів думки (фігур). Тому цей розділ риторики називають найкрасивішим і найефективнішим. Саме він приводить мовця до мети.

Елоквенція – підрозділ елокуції – найбільшого розділу риторики, в якому досліджуються фігури слова (тропи) і фігури думки (риторичні фігури). Отже, цю частину можна назвати серцевиною красномовства. Іноді її називають просто красномовністю. У класичній давньогрецькій, римській, бароковій і особливо в шкільній риториці за тропами і фігурами закріплювалася прикрашальна функція. Це усолоджувало промови, але часто прикривало примітивний зміст, і цим викликало у ХІХ – ХХ ст. іронічні напади на риторику як пусту красиву забавку.

Нині утверджується погляд на тропи і фігури як на творчі елементи мови, що відбивають специфіку творчого мислення, художнього бачення предмета мовлення, а не пусті прикраси. Тропи і фігури виникають в результаті складних семантико-синтаксичних процесів між словами і словосполученнями, і вже це свідчить, що вони не є простими засобами прямого прикрашання. Це метаболі – одиниці перетворення мисленнєвої та мовної енергії на вербальні субстанції, які є органічними складниками мови.

Індукція – канон, який обґрунтовує використання невербальних засобів у спілкуванні зі слухачем. Особливо вартими уваги риторичними засобами вважають тембр голосу, жести, міміку та вираз очей.

Меморія (лат. *memoria* – пам'ять, згадка) – це наступний розділ риторики, який стосується здатності комунікатора запам'ятовувати, пригадувати і використовувати у мовленні приклади і цитати, а також утримувати під контролем цілісний задум тексту. Призначення цього канону – допомогти оратору запам'ятати зміст промови так, щоб не розгубити не тільки фактичну інформацію, а й образність, цікаві деталі. Його можна назвати тренуванням пам'яті. Змістом цього розділу є мнемотехніка – система «секретів», прийомів запам'ятовування матеріалу, швидкого відтворення, розвитку оперативної пам'яті, вміння користуватися набором енциклопедичних знань з обраної галузі і суміжних, якими володіє промовець. По-сучасному це можна визначити як збагачення і впорядкування «банку даних».

Акція (лат. *actio* – дія, дозвіл) – п'ятий розділ класичної риторики, призначення якого полягає в тому, щоб підготувати оратора до зовнішнього і внутрішнього виступу. Це найважливіший і найвідповідальніший етап риторичної діяльності оратора, бо на ньому під час виголошення промови за короткий час має реалізуватися вся тривала попередня підготовча робота і привести до очікуваної мети. Тут великого значення набуває самоконтроль оратора і його вміння «на ходу» коригувати свої дії, враховуючи реакцію аудиторії, мобілізувати свої сили, активізувати увагу слухачів, достойно завершити акцію.

Оратор мусить мати гарний зовнішній вигляд, справляти приємне враження не тільки змістом промови, а й дикцією, силою звучання голосу, тоном, інтонаціями, вмінням тримати паузу, мімікою, жестами, кінесикою.

Після виступу, виголошення промови настає *етап релаксації* (від лат. *Relaxatio* – зменшення, ослаблення), тобто спадає фізичне й інтелектуально-психологічне напруження. Гарний оратор обов'язково використає цей стан, щоб «по свіжих слідах» ще раз пережити виступ, проаналізувати його, виділивши вдалі й невдалі місця, знайти їм пояснення, зробити собі певні застереження на майбутнє.

Тема 4 – 5: Види красномовства та сфери його застосування

1. Жанри академічного красномовства. Форми діалогу зі слухачами.
2. Жанри політичної риторики. Найдавніші джерела політичного красномовства як засобу боротьби за владу.
3. Різновиди та функції судового (юридичного) красномовства.
4. Церковне красномовство, види та структура церковних проповідей.
5. Розповсюдження суспільно-побутового красномовства та його жанрів.

I. Розрізняють п'ять основних видів красномовства: *академічне, політичне, юридичне (судове), церковне та суспільно-побутове*. Відомі спроби виділити до десяти його видів: соціально-політичне, академічне, судове, соціально-побутове, дипломатичне, військове, лекційне, торговельне, церковно-богословське, дискусійне, але за такої класифікації деякі позиції дублюють одна одну. II. Сопер

вважає, що існує лише два види красномовства — інформаційне та агітаційне, але очевидно, що такою класифікацією обмежитися не можна.

Академічне красномовство — це ораторська діяльність науковця та викладача, що доповідає про результати дослідження або популяризує досягнення науки. Сфера його застосування — шкільна (різних рівнів) та наукова аудиторія. Слово походить від грецького «академіа» — так називались сади, що начебто належали міфічному героєві Академу. Згодом цим словом почали називати філософську школу, засновану Платоном саме в цій місцевості.

Античне академічне красномовство було ще дуже невимушеним — так, Арістотель міг читати лекції під час прогулянок з учнями. Проте з часом школа ставала все більш регламентованою, усталився й тип лекції (IV-V ст. до Христа). У Європі академічне красномовство динамічно розвивалося в середньовічних університетах. Тоді воно існувало в межах схоластики, яка успадкувала від античної софістики інтерес до умоглядних речей (лекція та диспут були домінуючими формами). Але особливого розквіту набуло в післяренесансний період, коли наука, звільнившись від схоластичних моделей, почала широко проникати у світ матеріальних явищ і описувати його. Ускладнилася робота вищої та середньої шкіл, виникала наукова педагогіка.

В Україні зародження академічного красномовства пов'язане з функціонуванням Острозької школи та Києво-Могилянської Академії, хоча тут ще були дуже відчутні релікти схоластики. Згодом воно розвивається у стінах кількох університетів (Київський, Львівський, Харківський та ін.). Щоправда, лише у XX ст. в цій галузі права громадянства набула українська мова (особливо після здобуття Україною незалежності). Видатними представниками українського академічного красномовства були М. Максимович, М. Костомаров, В. Єрмаков та ін.

Головні риси академічного красномовства — *доказовість, бездоганна логічність, точність мислення, чітка, позбавлена будь-якої двозначності, термінологія*. Наука, як відомо, є точним описом реальних, матеріальних явищ світу. Науковий опис цих явищ в усному слові і живить академічне красномовство. Не менш суттєво, що результати наукових досліджень мусять бути донесені до громадськості (не кажучи вже про студентів та учнів) у дещо *спрощеній (адаптованій) формі*. Водночас школярі та студенти мусять опанувати мову науки, її термінологію та спосіб викладу. Звичайно ідеалом наукової лекції є виклад, адекватний складності об'єкта дослідження. Тому виступи видатних учених перед професійною аудиторією часто важко доступні навіть молодим ученим, не кажучи вже про школярів. Адаптованості матеріалу до свідомості учнів сприяє використання різноманітної *наочності*, в першу чергу — із застосуванням технічних засобів.

Будь-яка галузь науки існує не ізольовано, вона пов'язана з іншими галузями знання. Тому гарний лектор не обмежується предметом своєї науки, а дбає про *міжпредметні зв'язки*.

До жанрів академічного красномовства належать: наукова доповідь, наукове повідомлення, наукова лекція (вузівська та шкільна), реферат, виступ на семінарському занятті, науково-популярна (публічна) лекція, бесіда.

Лекція — основний жанр академічного красномовства. Це монологічний вид виступу, але погано, якщо лекція перетворюється тільки на монолог викладача без зворотного зв'язку з аудиторією. Аудиторія повинна не тільки слухати, а й активно сприймати матеріал. Для цього існує певна система прийомів: наприклад, проблемний виклад теми, коли лектор не дає готових оцінок, а розглядає різноманітні точки зору, які існують у науці, що можуть навіть суперечити одна одній — це проковує інтерес слухачів до матеріалу та їх розумову активність. Можна також під час лекції *давати завдання*: наприклад, виписувати на полях незрозумілі слова, складати хронологічні таблиці, план або тези — це урізноманітнить способи ведення конспекту. Пожвавлює лекцію *звертання до прикладів з життя, гумор* тощо.

У рамках кожної наукової дисципліни можна формувати цикл лекцій, які відповідатимуть загальнодидактичним принципам поступовості та дозованості навчання (*вступні, узагальнюючі, оглядові* та ін.). Дуже важливо, щоб лектор пов'язував новий матеріал з уже вивченим; до лекції можна вводити елементи діалогу з аудиторією (наприклад, коли треба пригадати, що вивчалось на попередніх заняттях).

Цікаво простежити, як *вузівська лекція* поступово перетворювалась на *науково-популярну (публічну)*. Оскільки відвідування занять у ХІХ ст. було вільним, то лекції талановитих викладачів приваблювали багатьох студентів, а згодом і більш широке коло зацікавлених. З другої половини ХІХ ст. вчені вже спеціально читають лекції для широкої аудиторії, виникають науково-популярні лекції. В епоху масових комунікацій, завдяки використанню радіо й телебачення, ця форма пропаганди наукових знань набуває особливого резонансу (згадаймо хоча б поширену нині популяризацію досягнень медицини — медичні курси, лекції, не кажучи вже про форми репортажу та інформації про найновіші наукові досягнення, що їх подають відповідно підготовлені теле- і радіожурналісти).

Досвідчені викладачі широко використовують також різноманітні **форми діалогу зі слухачами**: *колоквіум, дискусію, диспут, усну рецензію, обговорення*. Деякі з цих жанрів мають письмові аналоги: наукова доповідь — *стаття*, усна рецензія — *письмова рецензія* тощо. Однак на письмі автор зв'язаний законами писемної форми — він не може жестикулювати, висловлювати свої емоції, робити паузи. В аудиторії ж оратор може вдаватися до різних засобів впливу на слухачів до акторських прийомів включно.

Саме діалогічні форми викладання переважають в сучасній школі: наприклад, у західних навчальних закладах лекція давно втратила свою провідну роль. Центр уваги перенесено на самотійну роботу: *консультація, колоквіум, семінар* тощо, які стають основними формами контролю за навчанням студентів та школярів. Адже монолог, який не переростає у зворотний зв'язок, свідчить про занепад системи в цілому. Саме цей зворотний зв'язок і забезпечують згадані вище форми діалогу з аудиторією.

У даній ситуації вимагається добре знання аудиторією *наукового матеріалу*: будь-який виступ на семінарському чи практичному занятті, в дискусії чи диспуті повинен бути серйозно *аргументованим*: той, хто навчається, мусить опанувати рекомендовану наукову літературу і посилатися на ті чи інші авторитети. Суперечка такого роду мусить ґрунтуватися на етичних засадах: *будь-яке приниження чи осміювання суперника неприпустиме*. Це ж стосується і культури наукової дискусії.

II. Політичне красномовство— це виступ оратора, що виражає *інтереси тієї чи іншої партії (політичної сили) або роз'яснює якусь суспільно-політичну ситуацію*.

Політичне красномовство як один із засобів боротьби за владу або гармонізацію суспільних відносин заявило про себе у найдавніші часи, коли люди намагалися вирішувати соціальні конфлікти не тільки зброєю, а й силою переконання. За свідченнями давньогрецьких істориків, подібні промови виголошували скіфи. А літопис Нестора фіксує (через фольклорний переказ) промови давніх руських князів, однією з найяскравіших серед яких є промова князя Святослава, оточеного чужим військом, до своєї бойової дружини.

На основі подібних прикладів деякі дослідники виділяють як окремий вид **військове** красномовство (виступи воєначальників та вождів перед своїми арміями). Проте, мабуть, варто розглядати його як жанр політичного красномовства.

Справжньою колискою політичної культури і батьківщиною політичного красномовства стала антична Греція. Слово «політика» походить від грецького «поліс» — місто. На відміну від громіздких монархій Давнього Сходу, у грецьких містах-державах створено багато різноманітних політичних моделей: тиранія, олігархія, демократія тощо. Саме греки визначили, що політична активність зростає зі зростанням ролі особистості. З відокремленням індивідуальності від полісного колективу, змаганнями особистостей за вплив у житті громади зростає й політична активність, створюються політичні партії тощо.

Політичне красномовство формується на ґрунті т.зв. епідектичної (урочистої) риторики, але без пишнот та панегірично-урочистого тону. Власне, важко провести межу між красномовством епідектичним та політичним. Так, Демосфен був яскравим представником епідектичної урочистості й, водночас, гостроактуальним політичним оратором. Після македонського завоювання активність політичних сил знизилася, що призвело до швидкого занепаду політичного красномовства. Проте воно встигло досягти тут значного розвитку: словом оратора на агорі (*місце публічного зібрання афінян, афінське віче*) вирішувалися долі окремих осіб, великих політичних ініціатив, долі цілих країн і народів.

Цікаво, що поряд з політичними промовами в невимушеній прозаїчній формі в Афінах розвилася й політична поезія (наприклад, елегії законодавця

Солона, який наприкінці VI ст. до Христа закликав до війни за о.Саламін, до миру між аристократією та демосом тощо).

Наслідуючи греків, охоче беруться за перо й римські державні діячі — пишуть памфлети та політичні мемуари, автобіографії, послання або історію. Саме в цей період починається публікація промов видатних риторів, що спричинило виникнення літератури нового типу — публіцистики.

Подібна картина спостерігається всюди, де розвиток суспільства йде в напрямку розкріпачення особистості. Так, упродовж усього Нового часу в Європі розгортається ренесансний процес, який стимулює зростання політичної активності населення. Піонером виступає Західна Європа, досвід якої широко засвоюється у світі.

Політичне красномовство, як правило, пов'язане з соціальним розшаруванням суспільства, зіткненням інтересів різних класів і партій. Через це політичний оратор є ангажованим. Він може вкладати у свою промову яскраве особисте ставлення до тієї чи іншої проблеми, але сама проблема залишається надособистісною. Це визначає підвищену *ідейність політичної промови*. У сучасній Україні, де змагаються за владу більше сотні політичних партій, ідейний спектр політичної промови вельми строкатий, що відбиває складність та багатобарвність духовного життя українського громадянина.

Водночас у жодній іншій галузі не спостерігається такої динаміки зміни позицій, використання політичної програми в особистих інтересах, а часом і просто демагогії. Популістський оратор завжди апелює до маси, пропонує оманливо легкі рішення, аби домогтися бажаної політичної мети. Проте відповідальність політичного оратора набагато більша, ніж, скажімо, відповідальність університетського професора, якщо взяти до уваги масштаб резонансу його промови. Адже політичний оратор мобілізує до активної діяльності тисячі людей і його слово дуже легко стає дією. Політична культура виховується століттями, вміння вести політичну боротьбу суто вербальними методами, з повагою до опонента, не з'являється на голому місці. Нинішній стан політичного красномовства в Україні переконливо свідчить, що оратор-політик мусить терміново вивчати основи елоквенції, починаючи хоча б з гарного знання державної мови.

Політична риторика диференціюється на **такі основні жанри**: *політична промова, доповідь, виступ, інформація, огляд та бесіда*. Вони різняться більшим чи меншим обсягом та вагомістю змісту. Наприклад, *політична доповідь* виголошується звичайно на партійному з'їзді й окреслює стратегію політичної діяльності даної партії. А *політична інформація* може проводитися в підвідомчих даній партії осередках освіти, дитячих закладах типу скаутських чи піонерських і розрахована на ліквідацію політичної безграмотності. *Огляд* чи *бесіда* обираються політиками, які хочуть знайти свою аудиторію на виборчій дільниці. *Політичний виступ* чи *промову* ми часто чуємо з екрану телевізора чи по радіо — наприклад, виступи депутатів у Верховній Раді.

За сферою функціонування політична промова поділяється на парламентську, мітингову та воєнну. У моменти суспільного неспокою, революцій або соціальних перетворень широке розповсюдження знаходять мітингові промови. У періоди стабілізації суспільного життя переважає інтерес до парламентського красномовства. У наш час швидко розвивається як парламентське, так і мітингове красномовство. Зрозуміло, що підтримання бойового духу, патріотичних почуттів неможливе в умовах воєнних дій без виступів командирів різного рангу: відомі численні випадки, коли слово було рівноцінне зброї.

Особливого значення політичне красномовство набуває в умовах широкого тиражування його засобами масової комунікації — преса, радіо, телебачення.

III. Судове (юридичне) красномовство – це ораторські виступи юристів, підсудного та цивільних осіб у процесі розгляду судової справи з позицій законодавства.

Судове красномовство виникло в Давній Греції у вигляді апологій — промов на захист самого себе, що їх писали для населення логографі-софісти. Тоді не було ані державного звинувачення, ані попереднього судового слідства. В пору існування родового полісу суд вершили племінні вожді-царі. В античні часи роль судді взяла на себе держава, відкинувши сваволю полісного суду. Кожен міг звинуватити будь-кого в злочині, а захищатися людина мусила сама, зібравши для того необхідний матеріал й виклавши його красномовно перед судом. Логографі-софісти виникли внаслідок того, що не всі вміли себе оборонити. Інколи, правда, замість звинуваченого дозволяли виступати іншій особі, але обов'язково громадянину цієї держави. Судова промова мала приблизно таку структуру: *вступ* (у якому прагнули схилити до себе суддів); *оповідь* (виклад фактів справи з точки зору виступаючого); *докази своєї правоти й полеміка з супротивником*, якого чорнили скільки могли; *висновок*, що мав стандартний вигляд. Вступ та висновки були типовими шаблонами, на зразок тих, які у нас практикуються в шкільних творах донині. Існували навіть збіркі-трафарети таких вступів та висновків.

Система законів давніх греків стала підґрунтям для системи законів римлян. При цьому римляни розуміли відносність та недосконалість «людського суду» і вважали, що в складних та сумнівних випадках потрібно звертатися не до «людського» права, а до «божественного». Але інститут «божественного» права був малорозвинений, і вся увага римського суспільства перемістилася в галузь створення римського права як системи «справедливих» законів, що мали гарантувати людині надійний захист та безпеку. Звичаї, які в давнину базувалися на релігії, поступово відійшли на другий план у зв'язку з розпадом самої релігії, й почався цей процес уже в VII ст. до Христа. Отож, якщо в Біблії понад усім піднесено Десять заповідей з їх всеохоплюючою любов'ю, то в римській свідомості основну надію покладали на суд та юридичні норми. Склавши так звані 12 таблиць (V ст. до н.е.) та систему коментарів до них, римляни заклали основи

сучасного законодавства цивілізованих країн (наприклад, у Візантії це право успадковане в «Кодексі» імператора Юстиніана тощо).

Сучасний суд дуже відрізняється від судочинства античної пори. Це складна процедура, учасники якої чітко розподіляють ролі: прокурор, адвокат, свідки і т.д. Античний «захист самого себе» поступився всебічному вивченню особистості підсудного та обставин справи. Кожне слово тут повинно бути вагомим і точним, особливо в *суді першої інстанції*, важливою частиною якого є *дебати*. Успіх справи, торжество справедливості неможливі без відповідної підготовки судочинця чи просто того, хто виступає в суді. Дуже важливо, щоб усі, хто має слово в процесі, вміли виступати публічно, мали відповідну риторичну підготовку.

Сьогодні все це звучить особливо актуально. Криміналізація нашого життя, викликана умовами перехідного періоду, ставить перед громадянами України завдання побудови міцного заслону на шляху злочину, створення основ правової держави. Очевидно, невдовзі в Україні буде запроваджено суд присяжних, який з великою увагою прислухатиметься до доказів звинувачення та захисту. Кримінальні справи особливої складності, що досі завершувалися смертною карою, вже нині розглядаються в суді першої інстанції кількома суддями. Усе це значно підвищує роль риторики у встановленні норм права та суспільної гармонії. Особливої уваги потребує підготовка *судової промови*. Важливо визначити її предмет, види та функції, специфіку словесного оформлення.

Судова промова — це промова, звернена до суду та інших учасників судочинства і присутніх при розгляді кримінальної, цивільної, адміністративної справи, в якій містяться висновки щодо тієї чи іншої справи.

Цікаво, що в одній з праць російського автора П. Сергеїча, створеній на початку ХХ ст. («Искусство речи на суде»), юридичне красномовство розглядалося не лише як підготовка промови для судового засідання (юридична оцінка дій, моральна оцінка злочину, допит свідків, експертиза та ін. становлять тут лише матеріал для промови). Автор наголошує на потребі вирішення загальнориторичних питань: про чистоту мови; про її ясність; про непотрібність витончених, заплутаних зворотів; про пафос; про увагу слухачів. Цілий розділ — «Квіти красномовства» присвячена мовним прикрасам (антитеза, метафора, порівняння і т.д.).

Основними особливостями судової промови в порівнянні з іншими видами ораторського мистецтва є: офіційний характер промови; полемічність; спрямованість (до суду); попередня зумовленість змісту (справа, яку слухає суд); підсумковий характер судової промови.

У суді виступають з промовами **прокурор** (обвинувач) та **адвокат** (захисник). Звичайно визначають *прокурорську* (звинувачувальну) та *адвокатську* (захисну) промови. Крім того, у судових суперечках часом беруть участь *громадський обвинувач* і *громадський захисник*, *цивільний позивач* і *цивільний відповідач* (або їх представники); *потерпілий* та його

представник; нарешті — *підсудний*, у ролі захисників якого можуть виступати його *близькі родичі, опікуни* або *підклучальники*.

Судова промова мусить висвітлити громадську точку зору та оцінку злочину, особи підсудного з погляду того чи іншого учасника дебатів. Проте право пропонувати міру покарання або думку про невинність підсудного мають лише прокурор та адвокат; інші лише уточнюють деталі, які допомагають об'єктивно змалювати стан справи. Судова промова повинна ефективно впливати на суд, допомагати формуванню переконань суддів та присутніх у залі суду громадян.

Часто в процесі розгляду справи подаються *репліки*, які привертають увагу до неправильностей та викривлень реальності, що мають місце у виступах тих чи інших учасників судових дебатів.

Важливим моментом кожної судової промови є її *моральне підґрунтя*. Аморальний суд принципово неприпустимий, так само, як суб'єктивне трактування справи, упередженість судової особи щодо злочинця. З точки зору відомого юриста А. Коні характерні риси обвинувача такі: спокій, відсутність особистого роздратування проти звинуваченого, коректність прийомів звинувачення. На його думку, особливо важливо уникати лицедійства в голосі, в жестах та манері триматися на суді, а також будь-якої тенденційності або відвертого паплюження людини. Система доказів, що базується на суворій логіці, повинна відповідати моральному пафосу суду.

ІУ. Церковне красномовство — це проповіді, бесіди, напучення, коментування Біблії в практиці різноманітних християнських конфесій.

Релігійне красномовство характерне не лише для сфери християнської культури. В зародку воно існувало, наприклад, у Давній Греції. Але тут про богів розповідали переважно поети, а серйозні релігійні мислителі, насамперед Піфагор, дуже з того приводу гнівалися («Багато небилиць про богів наскладали Гомер з Гесіодом!»). До того ж народна релігія поступово занепадала, а в епоху еллінізму греки, в свою чергу, зазнали численних впливів інших релігій та культур, переважно азійських. Недарма видатного філософа Сократа вже в V ст. до Христа стратили в Афінах за «неповагу до богів». Оборону стародавніх вірувань, так само як і справу визнання деяких чужих богів, взяли у свої руки філософи, які вважали за добродієність неухильне виконання обрядів традиційної релігії або релігій (так, єгипетський Озіріс прирівнювався до грецького Зевса).

В епоху еллінізму духовне життя навіть пожвавилось, але зріс інтерес до всіляких марновірств та магізму: вірили в магів і цілителів, чудеса й зцілення, запозичені зі Сходу. Виник навіть спеціальний літературний жанр — *ареталогія*, який доводить справжність таких явищ і розповідає про появу богів і напівбогів у людській подобі тощо. Самі ж античні письменники ставилися до тих розповідей часом дуже скептично.

Нестачі в проповідях, що обстоювали нові синкретичні культури (спроби зв'язати греко-римських богів з азійськими та африканськими) не було, як не бракувало й усіляких дивних сект та об'єднань містиків, учасників містерій для

«посвячених». Але ці тексти були найчастіше «прихованою» літературою для «посвячених» (наприклад, виклад «релігії Піфагора», який намагався змалювати міфологічного співака Орфея як «втаємниченого» пророка божественних істин). Усе це досить швидко розпалося після появи християнства.

Як ми вже знаємо, християнська свідомість базується на Біблії і на тих догматах (непорушні істини віри), які упродовж століть усталювалися колективним досвідом церкви. Це визначає своєрідність церковного ораторства, основним жанром якого є *проповідь* — коментар до Біблії. Більше того, саме завдяки апеляції до Писання громадянські та інші інтереси людини стають більш узагальненими. Політичний чи інший аспект, якому потрібно надати місце в проповіді, мусить мати органічний зв'язок зі Святим Письмом. Проповідник не повинен відділяти Біблію від мирського, світського, а навпаки, якомога інтенсивніше їх поєднувати. Але треба, щоб події життя служили ілюстрацією до Писання, а не навпаки, коли Писання служить «ілюстрацією» для зведення якихось політичних чи життєвих рахунків.

Так, виголошуючи проповідь про повернення блудного сина, священник може навести приклади з сучасного життя, коли політичні чи громадські діячі, або й багато звичайних людей наворачуються до церкви, відвернувшись від безбожництва, і повертаються до дому Батька Небесного. Таким чином, підкреслюється мудрість Святого Письма, яке передбачає гріхи людини й дає відповідь на ті болючі екзистенціальні питання, які заново розв'язує для себе кожне нове покоління.

У церковній практиці здавна усталилося читання Нового Завіту відповідно до річних свят та повсякденних богослужінь. Літургичні читання в церкві, починаючи з Пасхи, поділяються на щотижневі цикли, які в сумі своїй підпорядковано розкриттю змісту Нового Завіту як Божественного Об'явлення. В усьому цьому є продуманий план, символіка та розвиток ідеї. Саме тому священник мусить чітко усвідомлювати, який з моментів цього плану він сьогодні висвітлює людям, яким чином він пов'язаний з тим, про що говорилося минулого разу, як сьогоднішня проповідь торує розуміння проповіді наступної, що виголошуватиметься потім.

Одночасно нагадаємо, що церковний рік, згідно зі старозавітною традицією, починається Першого вересня, коли за Літургією читається уривок з Євангелія про початок проповіді Христа — як Він прочитав у назаретській синагозі уривок про Месію, а також Помазаника Божого, який прийшов сповістити про «час милості Господньої». Саме під цим знаком починається церковне новоліття.

Але ідейно весь цикл церковних свят пов'язано зі світлим Христовим Воскресінням — Пасхою. Й основні 12 свят (за винятком Пасхи, що є «усім святам свято»), так само, як усі інші, покликані розкрити нам містичне значення приходу Христа на землю, його величний, спасительний зміст. Без імені Христа не може відбутися жодна проповідь.

У народі нерідко й донині церковні свята сприймаються не завжди так, як потрібно. Справа в тому, що коли в часи християнізації було прийнято церковний календар, то він механічно наклався на землеробський календар, створений упродовж минулих століть, який дбайливо фіксував прикмети

погоди та інші подібні речі з точки зору землероба. Здавна помічено, що в той чи інший день певна погода знаменує, якими будуть пори року. Стародавні слов'яни-землероби вважали свій труд священним. Вони думали, що коли землероб перестане виконувати річний цикл обробки землі, всесвіт западеться. Звичайно, такий календар має велику матеріально-практичну цінність. Але досі в народі спостерігається явище двовір'я: язичницькі уявлення «приліпилися» до християнського календаря. Так, донині відоме свято Івана Купала — за церковним календарем день народження Івана Хрестителя. Але це свято пов'язане зі святкуванням літнього рівнодення — коли сонце стоїть у найвищій точці небосхилу. Те язичницьке свято й називалося «купала». Саме в роз'ясненні християнської віри полягає освіта, яку має здійснювати проповідник. Він мусить пояснити, що Стрітєння — це не «зустріч Зими з Літом», а зустріч Христа-немовляти з Симеоном Богоприїмцем та пророчицею Ганною в Храмі Єрусалимському за звичаєм Старозавітної Церкви і т.д.

Найперше, що прихожани повинні засвоїти з Біблії, це — *Декалог* (десять заповідей праведного життя), а також *Заповіді Блаженства* з Нового Завіту. Необхідно, щоб з проповіді паства засвоїла, як важливо знати *молитви* (Сам Христос дав як зразок проникливу молитву «Отче наш»). Широко використовуються в богослужінні Псалтир та пізніші християнські гімни. Церква свого часу потурбувалася, щоб певне коло повсякденних та урочистих молитов стало немовби коротким ліричним викладом Святого Письма та подій церковного року, допомагало людині відчувати свою причетність до справ Божих. Проповідник же повинен закликати людей молитися.

З проповіді прихожанин мусить засвоїти *Священну Історію*, тобто здобути певний обсяг знань про творення світу й людини, відхід людини від Бога, історію праотців та патріархів, гнів Божий на давнє людство, утворення народу Божого та основних подій в його існуванні (обрання Авраама, поселення його нащадків у Єгипті, Вихід з Єгипту, відвоювання Палестини, історія Царів та Храму, руйнація Ізраїлю та Юдеї, пророцтва про Спасителя та ін., земне життя, проповідь, мучеництво, смерть і Воскресіння Христа, дії апостолів, об'явлення про Страшний Суд).

При цьому потрібно мати на увазі, що Священна історія мусить тлумачитися в **трьох аспектах**: а) *богословському*; б) *історичному*; в) *літературному*. Богословський аспект означає тлумачення духовного змісту Біблії, який буває виражений відкрито або езотерично (у вигляді символів тощо). Історичний аспект передбачає історико-археологічний коментар подій Біблії. Літературний (філологічний) аспект означає, що слухачам слід показувати й красу біблійного слова, яка є виразом духовного ідеалу християнства.

Наприклад, витонченість і багатство літературних прийомів Біблії можна побачити в притчі Христа про Сіяча, зерна з руки якого падали в різні місця. Де їх було потоптано, де птахами видзьобано, де вони засохли на камені, де терня загнуло стебло. Але зерна, які впали на добру землю й

дали плід великий, стали тим, на що сподівався Сіяч. Тут Христос говорить про Самого Себе й про кожного, хто слухає слова Його. Переконають слухача саме влучність, точність і повнота художнього образу.

З проповідей прихожанин засвоює, що *церковний рік є виразом вершинних моментів Священної історії*, й кожне свято є пам'яттю про певну подію даного циклу. Цим пояснюється увага до святкової *урочистої проповіді*, яка повинна пояснювати ключові події Писання. Так, свята Хрещення, Трійці та інші є етапами Богооб'явлення, об'явленням Святого Духу як Іпостасі Бога. Тут проповідник має виявити вміння розуміти й пояснювати символіко-алегоричну змістовність моменту.

Проповідник-гомілет за своїм покликанням є професіоналом, який спеціалізується на вивченні та популяризації Біблії.

Тема церковного оратора вже сотні років визначена наперед церковним календарем. Але така визначеність зовсім не означає, що церковний оратор позбавлений клопотів: розумова робота тут так само потрібна, як і в галузі світського красномовства. Проповідникові навіть важче, бо він мусить знайти популярні ходи й прийоми, які б наблизили Святе Письмо до людини, й при цьому не повторюватися щорічно.

Навіть тут можна визначити якісь проблемні аспекти. Так, хоча в практиці церковної проповіді тематика визначається щоденним читанням і коментуванням тих чи інших Євангелій, величезне ідейно-тематичне багатство Святого Письма в одному і тому ж уривку дає змогу знаходити матеріал для найрізноманітніших за темою проповідей.

Протягом століть склалася така загальноприйнята система, як **чотири види проповіді**: *проповідь-розповідь*, *проповідь-слово* (урочиста), *проповідь-повчання*, *бесіда-тлумачення Святого Письма* (гомілія).

Звичайна **структура проповіді**: *епіграф* (з Писання); *вступ* (зацікавлення, опис, оповідь); *основна частина*, або виклад матеріалу (міркування); *повчальна частина*; *закінчення-підсумування*; *заклик*.

Згідно з загальноприйнятою практикою, пастир долучає також до матеріалу Святого Письма ті проблеми, що, як це свідчить сповідь, особливо хвилюють його паству: політичні, філософські, побутові тощо.

Слід сказати кілька слів про специфіку протестантської проповіді. Зберігаючи основні риси церковного красномовства, про які йшлося вище, протестантський проповідник, по-перше, більш вільно і суб'єктивно тлумачить Святе Письмо (не визнаючи ортодоксальний досвід рівним Біблії). По-друге, протестантській проповіді властиво ширше спиратися на досягнення сучасної науки, приклади з суспільного життя тощо. По-третє, протестантський проповідник, що, як правило, одягнений так само, як його паства, і позбавлений пишного церковного інтер'єру, більше уваги приділяє міміці, жестикуляції і власне ораторським прийомам, аби утримати увагу аудиторії. Все це визначає розкутий, модернізований стиль протестантського проповідування.

У. Суспільно-побутове красномовство — це влучне, гостре або урочисте слово з приводу якоїсь важливої події у приватному житті або певної гострої чи цікавої ситуації.

Теоретики Греції та Риму розрізняли красномовство залежно від сфери його застосування. Пишні церемонії, які відгравали велику роль у житті античного суспільства, не мислилися без риторики. *Урочисте (епідектичне)* красномовство, згідно з античними класифікаціями, часто ідентифікували з політичним, але це було характерно скоріше для епох, коли життя невеликого колективу не диференціювалося на сфери політичну та приватну. Доцільніше епідектичне красномовство розглядати як частину побуту, повсякденного життя з його святами, ювілеями, іменинами, похованнями тощо.

Наприклад, у греків красномовство зародилося в архаїчний період, коли вдала промова могла змінити розклад політичних сил і забезпечити важливі переваги. Однак в «Іліаді», яка оспівує похід греків на Трою, перевагу віддано урочистому красномовству, що межує з політичним (воєнним), але більше стосується внутрішніх відносин між членами грецької громади. Царі-вожді повинні були вміти публічно виступати в зібранні, як Одиссей, що виголошував своє слово, жваво жестикулюючи й маніпулюючи скіпетром (цей жезл давав право слова). Греки вбачали в здібності до красномовства «дар богів», але з давніх-давен вказували на потребу виховання у вождя здібностей такого роду.

Епідектичне красномовство з часом замінило поезію, яка прикрашала урочисті моменти життя громади, й перейняло низку поетичних прийомів.

Свої промови епідектичні оратори виголошували речитативом, ніби співаючи, змінюючи тон залежно від змісту, і супроводжували все це гармонійними танцювальними рухами, що створювало особливий «гіпнотизуючий» ритм. Ці прийоми вводилися в риторичну поступово, але вже починаючи з найдавнішого риторичного посібника всі вчителі риторики підкреслювали їх необхідність.

Епідектичне красномовство від початку містило в собі *жарти* й *іронію*. Так, Горгій виголосив промову на «захист» міфологічної героїні Єлени, яка зрадила свого чоловіка Менелая, що й спричинило Троянську війну: виявляється, Єлена, що втекла від чоловіка з Парисом, не заслуговує на осуд. Захист ґрунтується на софістичній тезі, що істина — річ «відносна»...

У пізній античності виділяється вже й суто *побутове* красномовство, яке називали тоді *гомілетикою* (грецький письменник римської пори Плутарх в «Застольних бесідах» називає гомілетикою вміння не пережартувати й не пересваритися під час бенкету).

Склалося також як особливий жанр *надгробне слово*, яке існувало в усній формі (пригадаймо промову Перікла, присвячену безсмертній пам'яті афінських синів, що полягли в бою). Письмова форма — віршова — утворила в цій сфері особливий жанр лірики — *епітафію* («У цій бо могилі лежить рятівник Симоніда з Кеосу. Мертвий, живому добром відплатив за добро»).

Таким чином, соціально-побутове красномовство виникало не лише у вирі подій сьогодення, а живилося й з епідектичного та політичного

красномовства: це природно, бо політика й побут інколи невловимо переходять одне в одне.

Сьогодні жанрами соціально-побутового красномовства є: *ювілейні промови, привітальне слово, застільне слово (тости), надгробне (поминальне) слово*. Тут найчастіше йдеться про величання, похвалу тої чи іншої особистості, групи або явища, тобто можна сказати, що ці промови за своїм духом є *панегіричними*. Характерною рисою подібного красномовства є *ритуальність* (ситуація хрестин, весілля, похорону тощо), і це накладає певний відбиток на стиль промови.

Найчастіше такі виступи бувають *імпровізаціями*, які не готуються заздалегідь. Це невеликі, *лаконічні* тексти, що не вимагають обов'язкової, звичайної для інших галузей риторики твердої схеми побудови (вступ, основна частина, висновки). Логічне начало тут може бути послаблене; панує *емоційна стихія*. Ораторові не обов'язково демонструвати академічну ерудицію, знання законів або пропагувати істини релігії (хоча окремі елементи такого роду тільки прикрашають подібне слово). Зате оратор щедро черпає *приклади з життєвого матеріалу, з фольклору* (наприклад, стихія анекдота). Стиль може бути від урочисто-величального (наприклад, на похороні) до «зниженого», навіть часом вульгарного (в застіллі). Однак слід зауважити, що ораторові в цій ситуації слід дотримуватися норм культури: інакше він ризикує образити чиюсь гідність, наразитися на дискусію або навіть й більш гостре «з'ясування стосунків».

Важко класифікувати численні приклади гострого та переконливого слова в побуті: це може бути «дискусія» про ціну краму на базарі, сварка двох сусідів чи залицяння хлопця до дівчини. Але очевидно, що сфера застосування красного слова тут справді безмежна.

Тема 6 . Характеристика риторичних законів

1. Концептуальний закон риторики.
2. Закон моделювання аудиторії.
3. Стратегічний закон.
4. Тактичний закон риторики.
5. Мовленнєвий закон.
6. Закон ефективної комунікації.
7. Системно-аналітичний риторичний закон.

I. Змістовний план риторики може бути виражений у такій формулі:

$P = K + A + C + T + M + EK + CA$, в якій

K – концептуальний закон

A – закон моделювання аудиторії

C – стратегічний закон (З)

T – тактичний З.

M – мовленнєвий З.

ЕК – 3. ефективної комунікації

СА – системно-аналітичний 3.

Коротко зупинимося на *характеристиці цих риторичних законів*:

Перший закон (**концептуальний**) – базовий закон риторики, який становить перший крок мовленнєвого циклу – винайдення задуму, ідеї (створення концепції). Цей закон формує й розвиває в людині вміння всебічно аналізувати предмет дослідження і вибудовувати систему знань про нього (задум і концепцію). Концепція – це система знань про предмет, виражена у стислій, короткій формі. Процес розробки концепції складається з такої послідовності дій:

1. Своє бачення суб`єктом предмета (теми).
2. Аналіз предмета (теми), тобто вибір проблем для вивчення.
3. «Привласнення» суб`єктом чужого досвіду з вивчення обраної проблеми.
4. Пропускання чужого досвіду крізь призму свого бачення і навпаки (чуже+своє) і формування позиції.

Після того, як розроблено задум, починається наступний етап діяльності – «запуск» задуму в суспільство. Першим законом цього етапу є закон моделювання аудиторії .

II. Отже, другий закон (**моделювання аудиторії**) передбачає системне вивчення аудиторії, тобто тих, на кого розраховується викладення концепції; формує і розвиває в людині уміння вивчати в системі три групи ознак, які визначають «портрет» будь-якої аудиторії:

- А) соціально-демографічні;
- Б) соціально-психологічні;
- В) індивідуально-особистісні.

Соціально-демографічні ознаки становлять собою перший ступінь вивчення аудиторії, спрямований на розкриття зовнішньої оболонки людини: стать, вік, національність, освіту, професію, склад сім`ї тощо. Але цих ознак явно недостатньо, щоб скласти соціально-демографічний портрет аудиторії. Адже людина – складна біосоціально і соціально-психологічна система, яка володіє таким числом різноманітних внутрішніх психологічних властивостей і знаходиться у такій кількості зовнішніх залежностей, що перш ніж звертатися до неї, треба її детально вивчити, дізнатися про її політичні, соціально-психологічні і професійні орієнтації, збудники, мотиви, інтелектуальні можливості, емоційно-вольові якості, етичні установки. Слід також знати особливості її характеру, її досвід, ставлення до світу і до людей. Ось це пізнання – перша передумова продуктивного впливу на людину.

Отже, до *соціально-психологічних ознак* аудиторії можна віднести такі:

- * мотиви поведінки,
- * потреби,
- * ставлення до предмета мовлення та суб`єкта, який його викладає,
- * рівень та розуміння предмета, який зумовлюється підготовленістю суб`єкта (закладена база): загальна культура, світогляд, розвиток інтелектуальних здібностей, професійна підготовка тощо.

Індивідуально-особистісні ознаки становлять собою наступний крок у вивченні внутрішнього світу людини, який спрямований на розкриття особливостей кожного суб'єкта зокрема: типу нервової системи, типу і способу мислення, особливостей характеру, типу темпераменту, ступеня розвитку основних функцій – інтелектуальної, емоційної, інстинктивної тощо.

Такого роду вивчення повинно будуватися на основі тривалих спостережень та різнопланового тестування. Соціально-демографічні та соціально-психологічні ознаки аудиторії необхідно вивчати ще на підготовчому етапі (до безпосереднього спілкування), т.б. прогнозувати їх, якщо відомий конкретний адресат. Індивідуально-особистісні ознаки вивчаються у процесі безпосереднього спілкування з більшою або меншою мірою глибини залежно від тривалості спілкування.

ІІІ. Третій закон (стратегічний) передбачає системну побудову програми впливу на конкретну аудиторію; формує й розвиває в людині вміння розробляти програму діяльності на основі створеної концепції з урахуванням психологічного портрета аудиторії. Стратегія складається з певних компонентів:

- А) визначення цільової установки діяльності (навіщо?), що саме пояснити, розтлумачити, аргументувати і в чому переконати;
- Б) виявлення і розв'язання суперечностей у досліджуваній проблемі;
- В) формулювання тези (головної думки, власної позиції).

ІV. Четвертий закон (тактичний) передбачає систему дій по підготовці ефективної реалізації стратегій; формує й розвиває в людині вміння працювати з фактами та аргументами, а також активізувати мисленнєву діяльність співрозмовника (аудиторії), т.б. створити атмосферу інтелектуальної й емоційної співтворчості. До складових цього закону належать *аргументація і активація мислення та почуттєво-емоційної діяльності аудиторії*. Аргументація розглядається як нежорсткий засіб (пор. наказ, команда, погроза) впливу одного суб'єкта на погляди і поведінку іншого. В основі цього впливу лежить логічне обґрунтування тези шляхом доказу, переконання та переконання від протилежного.

Аргументація спрямована головним чином на реалізацію завдання (переконання), т.б. досягнення впливу на свідомість, а тому передбачає активну діяльність перш за все з боку суб'єкта, при цьому аудиторія знаходиться у більш-менш пасивному стані (вбирає нову інформацію). Для повного досягнення цільової установки необхідно, щоб аудиторія не тільки вбирала інформацію, нехай навіть дуже добросовісно, але і доволі активно переробляла її, тобто проектувала на себе, свою діяльність, свій досвід. Інакше кажучи, щоб виходила на рівень застосування одержаних знань. Для здійснення цього необхідно звернутися до другої частини тактичного закону – *активізації мисленнєвої та почуттєво-емоційної діяльності аудиторії*, яка спрямована на досягнення практичної мети – спонукання до дії.

Активізація передбачає таку послідовність дій:

- зацікавити аудиторію;
- викликати аудиторію на роздуми;
- вивести аудиторію на рівень обговорення.

Отже, *активізація мисленнєвої та почуттєво-емоційної діяльності* аудиторії – це система дій, завдяки якій суб'єкт забезпечує аудиторії найглибший рівень пізнання того чи іншого питання, т.б. піднімає аудиторію на декілька порядків вище у пізнанні певної проблеми. У результаті активізації створюється повноцінний двосторонній процес спілкування, де залучені обидві сторони (суб'єкт та аудиторія). Тактичний закон, таким чином, дозволяє суб'єкту знайти ефективні засоби впливу на аудиторію.

Розглянуті чотири закони (концептуальний, моделювання аудиторії, стратегічний, тактичний) спрямовані на розвиток інтелектуального центру (мисленнєвих здібностей людини), таких якостей, як самостійність, самокритичність, глибина, ерудиція, гнучкість, відкритість мислення. Інакше кажучи, знання й застосування цих законів сприяє розвиткові ефективного мислення (вищих інтелектуальних можливостей).

Після того, як суб'єкт пройшов усі етапи винайдення та організації думки, він починає працювати над другою стороною мисленнєво-мовленнєвої діяльності – **мовленням** як найбільш універсальним засобом вираження думки. Адже навіть найцінніші думки можуть бути втрачені, якщо вони не оформлені в дієву словесну форму, тобто для того, щоб переконати інших, необхідно ретельно зважувати кожне слово. Як свідчать соціологічні обстеження аудиторій в Україні та за її межами, в умовах тотального наступу технічних засобів масової комунікації все більше й більше цінується слухачами живе слово.

У. П'ятий закон (**мовленнєвий**) формує й розвиває в людині вміння володіти мовленням (одягати свою думку в дієву словесну формулу) (ДСФ). ДСФ становить собою систему комунікативних якостей мовлення: правильність, виразність, ясність, точність, багатство, образність, стислість.

Правильність – це володіння нормами літературної мови (орфоепічними, орфографічними, граматичними, лексичними).

Виразність – така комунікативна якість, завдяки якій здійснюється вплив на емоції та почуття аудиторії. До засобів виразності можна віднести засоби художньої образності (порівняння, епітети, метафори і под.), фонетичні засоби (інтонація, тембр голосу, темп мовлення, дикція) приказки, прислів'я, цитати, афоризми, крилаті слова та вирази, синтаксичні фігури (звертання, риторичне запитання, інверсія, градація, повтор), а також нелітературні форми функціонування національної мови (територіальні, соціальні діалекти, просторіччя), якщо, звичайно, вони уживаються суб'єктом усвідомлено та доцільно, оживлюючи, а не спотворюючи мовлення.

Ясність – така комунікативна якість, яка забезпечує адекватне розуміння сказаного (без деформацій), не вимагаючи від співрозмовника особливих зусиль при сприйнятті змісту. Причини, що зумовлюють неясність мовлення:

порушення норм літературної мови, перенасиченість мовлення термінами, іноземними словами, індивідуальне слововживання, порушення логіки викладу.

Точність – це комунікативна якість мовлення, що виявляється у використанні слів у повній відповідності з їх значенням. Точність мовлення зумовлена рядом причин: знання суб'єктом предмета мовлення, його ідейні установки – вигідно чи не вигідно називати речі своїми іменами, багатство чи бідність активного словникового запасу мовця.

Стислість – така комунікативна якість мовлення, яка виявляється у відборі мовних засобів для вираження головної думки, тези, т.б. стислість формує вміння говорити суттєво. На це вміння давні греки звертали особливу увагу: «Все, що ви сказали спочатку, нами забуте, бо це було давно. А кінець вашого мовлення нам не зрозумілий, бо забутий початок». Зокрема, виступи спартанців відзначалися стислістю, максимальним лаконізмом. За легендою, мати, проводжаючи сина на війну казала: «Повертайся зі щитом чи на щиті».

Доцільність – це особлива організація мовних засобів, яка зумовлює відповідність мовлення цілям та умовам спілкування. Основний спосіб розвитку доцільності мовлення – виступ з однією й тією ж темою в різних типах аудиторій. Ця якість, як жодна інша, відточує, шліфує мовне чуття суб'єкта, допомагає ефективно управляти поведінкою аудиторії (знімати роздратування, викликати почуття симпатії тощо).

Отже, кожна із названих комунікативних якостей мовлення становить собою обов'язковий компонент системи дієвої словесної форми. Специфіка мовленнєвого закону риторики полягає в тому, що цей закон фокусує в собі цінний досвід різних лінгвістичних дисциплін (стилістика, прагматика, основи культури мовлення, лінгвістика тексту та ін.) щодо створення повноцінної комунікації і завдяки цьому стає тією базою, яка дозволяє людині оволодіти процесом ефективного говоріння (як уникнути комунікативних провалів, помилок) і навіть піднятися до рівня мистецтва живого слова.

Система п'яти умінь, кожне з яких виробляється шляхом оволодіння людиною відповідним законом риторики, й становить зміст поняття **«організація мисленнєво-мовленнєвої діяльності»**. Два наступних закони є складовими такого поняття як **«власне управлінський аспект мисленнєво-мовленнєвої діяльності»**. Причому під управлінням розуміється цілеспрямований вплив на об'єкт управління в інтересах його ефективного функціонування й розвитку.

УІ. Шостий закон (ефективної комунікації) формує й розвиває в людині вміння встановлювати, зберігати й закріплювати контакт з аудиторією як необхідну умову успішної реалізації продукту мисленнєво-мовленнєвої діяльності. Контакт – це спілкування без перешкод, т.б. контакт становить собою вищий рівень спілкування, який характеризується взаємодією двох складників – суб'єкта й аудиторії. Сам процес взаємодії розглядають як інтелектуальне та емоційне співпереживання учасників спілкування. З метою встановлення і збереження контакту необхідна така система дій:

- коригування продукту підготовчого етапу під час спілкування;

- управління поведінкою аудиторії;
- управління власною поведінкою.

Перша дія залежить від складу аудиторії (прогнозований портрет аудиторії може повністю або частково не збігатися з реальним образом аудиторії) та її поведінки під час спілкування (загальний психологічний настрій, моментальні реакції – це те, що завчасно практично не прогнозується). У ході спілкування суб'єкт може вносити зміни в стратегію (уточнити цільову установку, коло проблем для обговорення), тактику (замінити, доповнити засоби аргументації та активізації мисленнєвої та почуттєво-емоційної діяльності аудиторії), мовленнєву сферу (здійснити відбір найбільш ефективних мовленнєвих засобів впливу на аудиторію).

Друга дія (управління поведінкою аудиторії) передбачає уміння зчитувати інформацію, яка йде від аудиторії через різного роду стимули (обличчя, очі, жести, міміка, запитання, репліки тощо), і коректно реагувати на неї. Ця дія дає можливість суб'єкту підтримувати зворотний зв'язок протягом усього процесу риторичної комунікації, а також дозволяє у певний момент внести необхідні зміни в логіку викладу предмета мовлення.

Третя дія (управління власною поведінкою) передбачає уміння суб'єкта узгоджувати свої жести міміку та інші рухи тіла із задумом. Тобто треба регулювати свої рухи так, щоб вони не заважали, а, навпаки, „працювали” на головну думку, сприяли її чіткішому вираженню. Крім того, оратор повинен володіти своїм психологічним станом (управляти негативними емоціями: не дратуватися, не кричати, не чіплятися до слів, не ображатися, а прагнути бути стриманим, терплячим, уважним, доброзичливим). Ця дія спрямована на оптимізацію спілкування (використовуються невербальні засоби комунікації для актуалізації теми і створюється сприятлива психологічна основа для взаємодії суб'єкта та аудиторії).

УІІ. Сьомий закон (системно-аналітичний) формує й розвиває в людині уміння рефлексувати (виявляти й аналізувати власні відчуття з метою навчитися робити висновки з помилок і нарощувати цінний життєвий досвід) та оцінювати діяльність інших, тобто визначитися, як допомогти співрозмовнику ефективніше здійснювати його діяльність, а також, як навчитися вбирати в себе чужий цінний досвід. Цей закон базується на двох етапах критичної діяльності: на самоаналізові та аналізові інших, Причому саме у такій послідовності, оскільки уважний погляд суб'єкта на самого себе дозволяє йому об'єктивніше оцінити іншого. Отже, системно-аналітичний закон становить собою дієвий інструмент розвитку в людині таких якостей, як самокритичність і відкритість мислення (здатність сумніватися: дії повинні бути відкритими до сприйняття інших точок зору), мовне чуття (уміння відбирати найбільш стислі, влучні слова, зврати), шанобливість, тактовність і коректність у ставленні до інших людей.

Аналізована риторична формула становить собою певну цілісну систему, у якій кожний компонент зумовлює й доповнює інший, причому усі компоненти побудовані у суворій логічній послідовності. Концептуальний

закон – основоположний, бо вміння мислити дозволяє людині наповнити всю свою діяльність змістом. Закони моделювання аудиторії, стратегічний, тактичний, мовленнєвий, закон ефективної комунікації «працюють» на перший закон, тобто знання цих законів дає можливість людині грамотно втілити задум (концепцію), «запустити» її в суспільство, оскільки думка може втратити свою цінність досить швидко, якщо не знаходить застосування у суспільстві. І, нарешті, закон системно-аналітичний поширює свою дію на усі попередні закони, бо володіння цим законом дозволяє людині, по-перше, оцінити якість самої концепції, по-друге, уважно проаналізувати весь процес її втілення, знайти сильні й слабкі сторони і тим самим удосконалити її.

Іншими словами, закони риторики, представлені у риторичній формулі, відбивають системність мисленнєво-мовленнєвої діяльності, що головним чином визначає результативність цієї діяльності, від чого багато в чому залежить успіх будь-якої іншої діяльності людини.

Тема 7 – 8 . Розвиток ораторського мистецтва в Україні

1. Витоки давньоукраїнського красномовства.
2. Риторична спадщина східних слов'ян (Іларіон, Кирило Туровський, Володимир Мономах)
3. Українське красномовство в XIII – XVII ст. Зародження полемічної літератури в Україні.
4. Риторика в Києво-Могилянській академії.
5. Резонанс української культури в східнослов'янських землях.
6. Київська школа риторики (XVII-XVIII ст.)
7. .Феофан Прокопович.
8. Розвиток українського риторичного слова за часів панування Російської та Австро-Угорської імперій

I. Хоча грецькі та арабські письменники Середньовіччя розглядали Київську Русь як дику країну цивілізованого світу, вона напрочуд швидко увійшла в коло європейських країн одразу після прийняття християнства і аж до татарської навали була однією з найрозвиненіших країн тогочасної Європи. За часів Ярослава Мудрого Київ стає міжнародним духовно-культурним центром. Тодішній німецький історик Адам Бременський вважав його суперником Константинополя.

Про дописемний (дохристиянський) період давньоукраїнського красномовства можна робити хіба що гіпотетичні висновки. В найдавніших фольклорних творах зафіксовано промови, з якими князі зверталися до дружинників, до іноземних послів та власного народу. Відомо, що існувало судове красномовство. Щоправда, коли довести правоту було неможливо, з відчаю людина хапалася за розпечене залізо (т.зв. «Божий суд» — вважалося, що той, хто говорить правду, ушкоджений не буде).

Язичництво на праукраїнських теренах не дозріло до створення власної розвиненої міфології, тим паче — до втілення її в літературі та мистецтві, які одразу ж почалися як християнські, що позначилося на духовності українського народу та його культурі. А оскільки майже вся середньовічна християнська література, зокрема візантійська, за жанровими ознаками була не художньою, а риторичною (проповіді, трактати, житія, літописи-хроніки тощо), то й засади давньоукраїнської словесності були саме риторичні.

Ораторське мистецтво Київська Русь пізнала з кращих зразків візантійської літератури та літератур південних слов'ян, що формувалися під візантійським впливом. А там, як відомо, існувала струнка й розвинена система ораторських жанрів і розлога теорія риторики. Про особливості риторичного стилю йдеться вже в «Ізборниках» Святослава (1073, 1076).

Характерно, що аж до XVI ст. українська література не використовувала навіть віршових форм, органічно пристосованих для художньо-поетичних цілей. Біблію, щоправда, перекладали довго — від часів святих Кирила та Мефодія й аж до пори Острозької школи (XVI ст.). Але основні її частини відомі були вже в Київській Русі, й вони послужили головною опорою для становлення давньоукраїнського красномовства. Особливо популярними були Псалми, Притчі та Премудрість Соломонова, а також богослужбні варіанти Євангелій, які протягом століть служили основою для навчання, думок і вчинків тисяч людей. Відомі були також твори Отців Церкви та ряд житій святих, твори на історичні та наукові теми.

Наприкінці XII ст. з'явилася навіть популярна хрестоматія «Пчела», що містила настанови та афоризми — переважно зі Святого Письма, патристики, але почасти й з античних творів (на основі грецьких антологій подібного типу).

Вчені, які займалися дослідженням риторики, виділяють в риторичній Київській Русі, так само, як у візантійській, два основних піджанри: **дидактичний** (повчальний) та **панегіричний** (урочистий). Проте слід зазначити, що в той час усяка промова (проповідь, повчання, похвала тощо), по суті, називалася *словом*.

У найвидатнішій пам'ятці давньоукраїнського письменства — **літописі Нестора**, відомому під назвою «Повісті временних літ», — імітовано промови давніх державних діячів, які, очевидно, не стільки *написано* літописцем, скільки *записано* на основі фольклорних переказів, що дбайливо фіксували найважливіші міркування і слова з цих промов. Нестор доніс до нас, наприклад, слово Ярослава Мудрого до своїх синів, що було його заповітом: «И будете мирно живуще; аще ли будете ненавидно живуще, в распряхь... то погыбнете сами, и погубите землю отець своихь и дедь своихь, юже налезоша трудомь своимь великими». Завдяки Нестору можна зробити висновок про важливі особливості тогочасного красномовства.

Слово, що мовилося до народу в загальноважливих ситуаціях, увійшло в ужиток як своєрідний жанр. Одночасно «словом» стали називати й церковну проповідь. Згодом саме «словом» назве свій напівриторичний, напівпоетичний твір невідомий автор славетного шедевра — «Слова про Ігорів похід».

Риторичний за своєю природою й жанр *життя* святого (*агіографія*), хоча йому притаманні елементи наївної художності. Але основне завдання життя, яке Ю. Лотман назвав «масовою літературою середньовіччя» — повчати, давати приклад гідного, освяченого життя. Першим із власне українських житій було житіє князів Бориса й Гліба (XI ст.). Один з його варіантів, написаний згадуваним уже літописцем Нестором, будується не в останню чергу на виразних можливостях слова.

II. Видатними ораторами Київської Русі були: митрополит *Іларіон* (XI ст.), *Климент Смолятич* (XII ст.) та *Кирило Туровський* (XII ст.), які жили в Києві або ж походили з нього.

«Слово про Закон та Благодать» митрополита Іларіона. Будучи першим руським Київським митрополитом, Іларіон жив у часи розвитку культури за князя Ярослава Мудрого. В його «Слові» патетично стверджується, що слов'яни «за благодаттю» отримали світло віри, що новозавітна віра вища за старозавітну, бо «благодать» є вільний вияв любові до Бога, а не страх перед Ним, як у часи Мойсейові. Іларіон знаходить красномовну алегорію: закон подібний до рабині Агарі, що передувала вільній Саррі в народженні сина для Авраама, але поступилася їй як законній дружині й пані своїй.

Стиль Іларіона — глибоко патетичний. Особливо ж благоговійно згадує він князя Володимира Великого, до якого звертається з величезною пошаною та живим ліричним почуттям.

«Послання до пресвітера Фоми» Климента Смолятича. Літопис іменує наступного митрополита з киян, Климента Смолятича, книжником та філософом, якого ще на нашій землі не було. Послання стало відповіддю на нарікання Фоми, що Климент у своїх творах спирається більше на грецьких філософів Платона й Арістотеля, на поета Гомера, ніж на Отців Церкви. У відповідь Климент, посилаючись на досвід найвидатніших риторів Візантії, обґрунтував необхідність алегорично-символічного тлумачення і Біблії, і природи. Власне, текст до нас дійшов у «тлумаченні» якогось іншого ченця — Афанасія, але й у такому вигляді він свідчить про високий рівень риторичної культури Київської Русі, про вміння уважно читати Святе Письмо.

«Слово» Кирила Туровського. Народжений у сусідньому з Київським Туровському князівстві, Кирило став тут єпископом і зажив великої слави. Його твори, репрезентуючи київську культуру, вміщувалися у збірниках проповідей і настанов грецьких отців рангу св. Івана Золотовушого. Вони були відомі також у болгар та сербів.

Проповіді Кирила є переважно святковими, вони базуються на алегорично-символічному тлумаченні релігійних свят, як це робилося у Візантії. Але Кирило виявив себе глибоко оригінальним ритором, з власним пишним та виразним стилем.

Так, у «Слові на Антипаску» (тобто Фомину неділю) Кирило, дещо наслідуючи Григорія Назіанзіна, символічно використовує весняне оновлення природи, вбачаючи в ньому паралель духовному розкріпаченню людей у християнстві.

«Повчання» Володимира Мономаха. Князь Володимир Мономах (XI ст.) написав (чи, може, продиктував) «Повчання» для своїх дітей, вклавши в нього власний багатий духовний досвід та непересічну мудрість державної людини. Він виявляє глибоке знання Святого Письма, богослужбової літератури, а також дидактичних творів візантійського походження (наприклад, повчань батька дітям). Володимир наставляє своїх дітей на засадах християнської моралі, підносячись до великої виразності при винятковій простоті власного стилю.

«Слово про Ігорів похід». Це найвидатніша пам'ятка давньоукраїнської літератури, що відображає й київські реалії епохи, й сам лад риторичної культури того періоду. Вона є синтезом сюжетного оповідання про невдалий похід юного князя проти половців з ліричним переживанням його поразки як загальнонаціональної трагедії.

«Слово...» одночасно і риторика, і дидактичне повчання всякому властителю, як це мало місце вже в Біблії. Одночасно це заперечення того «епічного буйства», яке характеризує богатирів язичницького типу (наприклад, Василя Буслаєва з давньоруської билини, що не вірить «ні в чох, ні в сон, ні в пташиний грай»).

«Слово...» є блискучим зразком дидактичного твору, де використано всі виразні можливості риторики, художнього мовлення, аж до язичницьких образів та імен богів включно — Хорса, Дажбога тощо. Це паралель до того, що робилося в європейських літературах, які не відкидали старовинну культуру. Але основний пафос твору в тому, що автор закликає до поміркованості й миру.

Стиль «Слова...» близький до народної творчості. Як відзначав Н.Гудзій, «тут звертає на себе увагу звичне і в урочистій, риторичній проповіді симетричне розташування членів речення. Симетрично розташовані фрази, що закінчуються римуючими, точніше — асоніюючими дієсловами, також часті у «Слові».

Природно, що давньокиївська культура багато що запозичує з візантійської, в тому числі й засади риторики та гомілетики. Як справедливо зазначав М.Грушевський: «Се було якраз тоді, як культивована західно-римською культурою Німеччина підбивала своїм політичним і культурним впливом західну Слов'янщину. Русь натомість пішла під культурний вплив східного Риму — Візантії. Се було зовсім природно — Візантія була ближча географічно, а культура її — і духовна, і матеріальна, стояла без порівняння вище; се, щоб так сказати — був гарячий ясний день, тим часом, як над Німеччиною сходила блідонька зоря».

В основному Київська Русь запозичує у Візантії прийоми духовного красномовства, причому «азіаністського», біблізованого типу, й навіть, князівські промови та настанови в старих книжках передано тим стилем.

III. Українське красномовство в XIII-XVII ст. Доля київської риторики після втрати національної державності була непростюю. Після татаро-монгольської навали в *XIII ст.* історичні долі східних слов'ян остаточно розійшлися. Майбутня Росія — північно-східна Русь — опинилася під ігом монголів, поступово переймаючи азійські звичаї й формуючи при

безпосередній участі монголів тиранічну монархію. Правобережну Україну, а згодом і Галичину загарбала Польсько-Литовська держава. Спершу, в складі самого лише Литовського князівства, українська словесність була провідником цивілізації в напів'язичницькому краї: наприклад, статут князівства Литовського в XIV ст. написано староукраїнською мовою. У Литві поширювалося православ'я. Але після одруження князя Литовського Ягайла з польською королевою Ядвігою Литву було окатоличено і православну українську культуру почали витісняти.

Та церковне красномовство київського гатунку довго не втрачало свого високого рівня. Одним з найяскравіших його прикладів є «слова» єпископа Серапіона Володимирського, виголошені в годину татарської навали в Дмитрівському соборі міста Володимира, де владика Серапіон перебував на кафедрі всього один рік (до смерті), переїхавши сюди з Києва. Але за цей рік він створив високі зразки трагічного гомілетичного стилю, які навіки увійшли до скарбниці давньоукраїнської риторики.

Знамення майбутніх нещасть — сонячне й місячне затемнення, що були в Києві у 1230 р., — голод та війну Серапіон пояснює як кару Божу за гріхи, закликаючи до покаяння. Як підкреслив М.Гудзій, проповідник тут спирається часом на ритмічну організацію мови.

*землю нашу пусту створіша,
и грады наши пленіша,
и церкви святыя разоріша,
отьца и братію нашу избіша,
матери наши и сестры наши в поруганье біша.*

У цьому тексті неважко вловити інтонації народного, фольклорного плачу, вплив не самих лише візантійських риторичних прийомів, а й живого народного слова.

Монгольська руйнація культури не була тотальною, оскільки монголи прагнули більше *налякати* підкорені ними народи, ніж їх *знищити*, до того ж, в ті часи серед монголів було чимало християн-несторіан (єресь, що вийшла з Візантії й поширилася серед кочівників Азії). Більше того, монголи не брали податків з монастирів і церковних земель, і «тоді стали люде оддавати і записувати на монастирі свої землі і своє добро, через що монастирі дуже забагатіли і розмножилися».

Складнішою була ситуація в складі Речі Посполитої, де взяли курс на поглинання візантійсько-православної традиції західним типом культури. Але водночас українство дістало більше змоги прилучитися до західних досягнень, критично їх оцінити й використати, ніж їхні північно-східні сусіди під монгольським ігом, приречені на фіксацію старих візантійських канонів. Усе це повного мірою поширювалося й на риторичну.

Однак ситуація ускладнювалася численними втратами культурних кадрів. Після монголів «вага Київа на якийсь час падає, адміністративний центр помалу посовує на північ, до Москви, а разом з ним сунуть до Москви і наші українські письменники і збогощають московську літературу. Вже в XIV віці оддають Москві знання та сили наші славнозвісні митрополити: св. Петро Волинець

(1326 р.) та св. Олексій Черніговець (1293-1377)», — писав *митрополит Іларіон (Огієнко)*.

ІУ. Складним було питання щодо церковної унії в Україні (Берестейська, 1596). Частина української Церкви, зберігши східний обряд, пристала до Риму в сфері догматичній (греко-католики). Проте і там, і тут спостерігалось прагнення зберегти давньоруські традиції, розвинути національну культуру. Ситуація була дуже складною, тим паче, що проповіді й церковну літературу тоді творили люди, які шукали істини, не завжди чітко знаючи, де вона. Такою була доля видатного літератора епохи *Мелетія Смотрицького* (1592-1633), автора однієї з перших слов'янських «Граматик», блискучого стиліста. Почавши з палкої оборони Православ'я («Тренос» — плач української Церкви, покинутої своїми дітьми), він на схилі життя став уніатом.

Але подібні пошуки стимулювали розвиток *полемічної літератури* (І.Вишенський, Г.Смотрицький, М.Смотрицький, С.Зизаній, Острозький Клірик, З.Копистенський, Л.Баранович, Й.Галятовський та ін.). На тлі блискучої барокової культури Римської Церкви звичаї та мистецтво візантійської традиції в умовах нестатків та культурного пригнічення виглядали старосвітськими, архаїчними. В Україні домінуючим стає стиль бароко.

Риторика включили в *програми навчання* в Україні саме в ту пору, коли інтенсивно почала формуватися національна самосвідомість, коли з усією нагальністю постала проблема створення власної української держави. В ту пору Україна, як і вся ренесансна та постренесансна Європа, прагнула до широкого самовияву особистості: вивчення риторики стало засобом піднесення духовної активності народу.

Духовне життя України будувалося на полемічності ще й тому, що до дискусії між православними й католиками додалася інтенсивна течія протестантизму, що палко обороняв власні позиції. Натомість, скажімо, у василіанських школах (XVII-XVIII ст.), що розвинулися під час поширення церковної унії (засновник — орден св. Василя), учні вчилися обороняти католицизм в полеміці проти православних та протестантів.

Нарешті, в Україні тих часів (XVI-XVIII ст.) виникають братства, які ставлять за мету оборону православної віри та культури. Православні братства, зокрема, започатковували школи та книжність (особливо відзначаються Київське, Львівське та Луцьке братства); вони були відкриті для дітей з усіх верств населення.

В братських школах інтенсивно вивчали риторику, бо була потреба в обороні православ'я, в боротьбі за душі людей. Наприклад, в Київській братській школі (в стінах якої перебували ректорами такі видатні риторичари, як І.Борецький, К.Сакович та М.Смотрицький) риторика та піїтика посідали почесне місце серед філологічних дисциплін. Цікаво й те, що І.Борецький спершу був ректором Львівської братської школи, взагалі першої в Україні, і переніс свій досвід на терени київської освіти. Про те, що подібні явища спостерігаються по всій Україні, свідчить високий рівень вивчення риторики в Острозькій Академії (тут працював такий видатний філолог, як

Г.Смотрицький), в Луцькій братській школі та ін. Ця традиція тривала аж до XVIII ст. (згадаймо про увагу, якою оточено було вивчення риторики та піітики в Переяславському та Харківському колегіумах).

Певне місце займала риторика і в програмах гільдійських шкіл, що відкривалися купецькими об'єднаннями.

У. Величезну роль у розвитку української культури у XVII ст. відіграв митрополит Київський **Петро Могила**, який на основі Київської братської школи заснував Академію, яка не поступалася тодішнім західноєвропейським університетам, а також започаткував літературу й мистецтво нового, барокового стилю, оновивши мову церковної пропаганди. В Академії вивчення риторики входило до програм найвищого освітнього рівня поряд з богослов'ям, філософією та поетикою.

Важко переоцінити роль кн. Костянтина Острозького, що у своєму замку в Острозі заснував навчальний заклад, видавництво, центр полемічного письменства (зокрема, тут вперше в східнослов'янських землях видано церковнослов'янською мовою повний текст Святого Письма, т.зв. Острозьку Біблію).

Східний клірик Павло Алепський, подорожуючи в середині XVII ст. по Україні, захоплювався високим рівнем тутешньої культури, освіти, особливостями національного характеру. Хоча в цей час намітилося й певне прагнення до секуляризації літератури (звільнення її від церковного впливу), вона в основному залишається церковною риторикою (полемічний та філософський трактат, проповідь тощо). Художні твори — віршові та прозаїчні — були ще нечисленними й правили радше за розвагу.

Риторика епохи бароко культивує витончену алегоричність, риторичні й художні ефекти, поєднання пишноти стилю з думкою про «марноту світу цього». Ораторсько-проповідницька проза продовжує традиційно тлумачити Святе Письмо, догматику й моральні норми, проте вона збагачується переживаннями актуальних соціально-політичних проблем. Особливо це помітно в «словах», що називаються також «казання», які писали **Л.Баранович** («Мечь духовний», «Трубы словесь проповедных»), **И.Галятовський** («Ключь разумения»), **С.Яворський** («Вінець Христовь»), **А.Радивіловський** («Огородокъ Маріи Богородицы») та ін.

УІ. Резонанс української культури в східнослов'янських землях. Риторично-гомілетична література була основою східнослов'янського духовного життя взагалі. Як Острозька Біблія була єдиним джерелом духовного знання для українців, білорусів та росіян аж до початку XIX ст., так і українська книжність духовно живила весь східнослов'янський, а почасти й південнослов'янський, що перебував під турецьким пригніченням, світ. Випускники Києво-Могилянської Академії, зокрема, були бажаними гостями в Московії, де ставали фундаторами нового типу проповіді, а також віршової літератури й театру (наприклад, **Симеон Полоцький**).

Досягши визначного місця в російській церковній ієрархії, **Стефан Яворський**, наприклад, створив посібник з риторики — «Риторична рука». Це було подальшим розвитком традицій Києво-Могилянської академії з її рукописними риторичними посібниками. Автор закликає до стислості стилю: «Між іншими карами гріха, за які ми страждаємо з вини наших предків, є те, що ми маємо слабку пам'ять, бо коли дещо сприймається, то за деякий час воно забувається... Премудрі по-різному шукають виходу з цього становища. Я ж, на відміну від інших, вважаю, що найкраще запам'ятовується короткість речі... Тому я раджу для кращого запам'ятовування досить просту риторичну хитрість, адже я дію однією рукою, у якій маю всю риторику».

Як зазначав свого часу проф. А. Архангельський, «власні літературні сили Москви спочатку вельми незначні, — точніше сказати, їх зовсім немає: і в галузі літератури до самого кінця».

З XV століття Москва живе чужим добром, переважно за рахунок українців. Водночас, як відзначив митрополит Іларіон (Огієнко), це тривало аж до початку XIX ст.: «Москва бачила культуру українців, охоче приймала їх до себе і добре платила. І тому в «далеку Московію», в «московскія страны» перейшло багато людей, що придбали там слави і собі, і своїй Україні. Земляки ці наші понесли культуру свою на далеку північ, збудили її од віковичного дрімання і заклали там міцні підвалини нової культури».

Після 1654 р. почався інтенсивний перехід української інтелігенції до Росії. Характерно, що найвидатніші літератори епохи — **Єніфаній Славинецький** (пом. 1675), **Димитрій Ростовський** (1651-1709), **Стефан Яворський** (1658-1722) та **Феофан Прокопович** (1681-1736) були запрошені до Росії, де сприяли церковним реформам патріарха Никона, а згодом — культурному розвою Московії за Петра I.

Найсерйозніші вчені Росії давно відзначали цей величезний культурний вплив України в часи, коли молода російська культура лише спиналася на власні ноги. Українська словесність тут була провідником європеїзації, науки, культури. Справедливим є скептичне ставлення, наприклад, В.Вомперського до тези, боуцімто в російській науці історія риторики починалася з Ломоносова: автор дослідження переконливо показує, чим у цій галузі Росія в цілому й Ломоносов зокрема зобов'язані українським гомілетам. Інша справа, що скоро церковна культура завдяки реформам Петра I була витіснена на околицю життя секуляризованою, світською культурою, й на теренах Російської імперії (отже, в більшій частині України) почався занепад церковної риторичної літератури. Проте українські ритори чимало зробили, аби не згасало вогнище християнського життя в лоні новоутвореної «єдиної» Російської Православної Церкви.

Російська церква мала певні власні досягнення в галузі гомілетики, як, наприклад «вітіє словес» **Єніфанія Премудрого** (XIV ст.). Але цей пишній, напружений стиль не був оригінальним російським винаходом, а наслідував літературу *ісіхазму* (мовчальників), яка виникла у Візантії того часу завдяки Григорію Паламі та його однодумцям.

УІІ. Київська школа риторики (XVII-XVIII ст.). Риторика в Україні розвивалася на основі античної та західно-католицької (*Сарабевський, Ориховський, Княткевич* та ін.) традицій, що було започатковано **митрополитом Петром Могилою**, який дбав про осучаснення Православ'я. Та найглибшим її джерелом стала грецька патристика. Це була галузь, що розвивалася надзвичайно інтенсивно. В київських архівах (Києво-Могилянська академія) зберігається 127 друкованих та 183 рукописних підручники, створені латиною, як це було прийнято в тогочасній світовій науці. Їх автори (*Й.Конович-Горбацький, Й.Кроновський, С.Озерський, Й.Галятовський, П.Калачинський* та ін.) являли собою характерний тип інтелігента, який отримав тоді навіть специфічну назву «ритор український».

Найбільш видатною та характерною постаттю в цій сфері був, безперечно, ректор Києво-Могилянської академії **Йоанікій Галятовський** (пом. 1688 р.). Його риторичний твір «Ключ розуміння» (1659) став першим друкованим посібником з гомілетики, куди увійшли вибрані проповіді автора. В них втілено просвітницьке прагнення популяризувати досягнення сучасної науки. Щоправда, з сучасного погляду його «казаня» мають «всі прикмети схоластичної, далекої від життя проповіді». Однак для свого часу Галятовський був справжнім світочем науки.

У його спадщині помітне місце посідає трактат «Наука короткая альбо способ зложеня казаня», написаний рідною мовою. Він містить правила й принципи складання проповідей (*казань*). Автор спирався на західні зразки, але використовував також традиції Івана Золотовустого. Так, услід за своїм визначним попередником Галятовський визначає дві частини гомілетики:

- 1) правила вибору теми зі Святого Письма;
- 2) правила викладу, причому авторитетний проповідник не забороняє використовувати також світські літературно-наукові джерела, аби образи природи, історії тощо склалися в єдину картину.

У всякому «казані» автор пропонує виявляти **три частини: ексордіум (вступ), наррацію (оповідь) та конклюдію (завершення)**. Всі ці частини не повинні відхилятися від основної теми. Велику увагу приділено й завданню *ясності стилю*: автор закликає, аби всі люди зрозуміли, про що мовиться в проповіді, до ясності, виразності й простоти. Це становить особливо важливий момент для гомілета.

Трактат Галятовського перевидано у Львові (1663, 1665) у друкарні Михайла Сльозки.

Інколи Галятовський вдається до живого змалювання життєвих подій, особливо ж, коли прагне надати «матеріальності» дивам, необхідному моменту проповіді (збірка «Небо новое» про чудеса Богородиці). Часом він використовує й елементи живої народної мови.

Певний резонанс мав виданий латиною вже згадуваний підручник з риторики Стефана Яворського «Рука риторична».

УІІІ. Видатним українським риторм XVIII ст. був **Феофан Прокопович** (1681-1736), якого, примітивши його обдарованість та вченість, зробив своєю

правою рукою у сфері церковній та культурно-просвітницькій Петро І. Митрополит Прокопович був людиною не без протиріч. Навчався він на Заході, спеціально для того прийнявши унію, але там перейнявся лютеранськими поглядами. Повернувшись в Україну і водночас до православ'я, він виступає як визначний літератор і ритор, знавець теорії літератури. В Києво-Могилянській академії читав курси поетики та риторики (залишився рукопис останнього). У Петербурзі Ф.Прокопович став провідником політики Петра І в галузі руйнування церковної самостійності (скасування патріаршества), обстоював стиль класицизму, властивий секуляризованій культурі. Написані ним риторичні трактати й проповіді свідчать про дуже високий рівень риторичної вченості України.

Високо цінується стиль таких панегіричних «слів» Прокоповича, як «Епінікон», «Слово про владу й честь царську» й т.п. Найбільший вплив на російську громадськість мали моральні проповіді Прокоповича, образи та мотиви яких навіть послужили джерелом для сатир письменника А.Кантеміра.

Створив Прокопович також «*Духовний регламент*», в якому, окрім обстоювання нового стану Церкви, з притаманним йому блиском виклав *основні правила красномовства*. Зокрема, він навчає, як мусить триматися проповідник під час проповіді, висміює зайву жестикуляцію, вульгарну відсутність манер, коли проповідник хитається вельми, наче веслом гребе, руками сплескує, в боки упирається — словом, віддається своїм емоціям. Поза, жести, міміка — ніщо не залишається поза увагою досвідченого ритора. Він заперечує надмірну жестикуляцію й зайве пожвавлення оратора. Стримане хвилювання та скупий жест — сильніші й виразніші. Духовний оратор, на думку Ф.Прокоповича, не мусить звеличувати себе, хизуватися своїми талантами, переводити розмову на інше, коли чує похвалу собі.

Загалом Прокопович, широко послуговуючись античним та сучасним досвідом, дає безліч цінних практичних порад щодо організації тексту, розташування матеріалу, використання книжних та усних джерел тощо. Він детально змальовує техніку промови, не обминаючи увагою артикуляцію та пунктуацію. Звертає увагу і на способи збудження емоцій аудиторії: любов, прагнення, надії, радість, співчуття, жах, розпач, сором. Окремо говориться про місце жарту в промові, тонко диференціюються види іронії. Ф.Прокопович не обмежувався лише церковним красномовством, але й викладав своє бачення техніки судової промови. Він подав зразки писання листів, мовних зворотів, велику увагу приділив казуальному моменту (промови офіційні, панегіричні, весільні, при врученні подарунків, при привітанні гостей, при погребінні тощо).

Відомо, що указ Петра І 1724 р. («Панам сенаторам... заборонити промову читати з папірця, токмо своїми словами, щоб дурість кожного всім явна була») вийшов слідом за появою «Духовного регламенту» Ф.Прокоповича.

Інші кийвські риторики ХУІІ-ХУІІІ ст. наслідують в основному ті ж принципи. Їх прийнято поділяти на *загальні*, що викладають основні принципи красномовства, *конкретні*, що стосуються «професійного» моменту, та *прикладні*, які навчають практичним прийомам елоквенції.

Не варто, однак, завищувати якість цих підручників. Аж до кінця XVIII ст. вивчення риторики велося латинською мовою, сухо й схоластично; адресатом був звичайно слухач духовного навчального закладу, якого орієнтували на розрізнення видів проповідей та правильне розташування їх частин. Такими були, наприклад, посібники архієпископа *Анастасія Братьковського* «Руководство к церковному красноречию» (підручник 1820-х років, перекладений з латини).

Певне узагальнення східнослов'янська риторика XVIII ст. знаходить у працях *Михайла Ломоносова*, учня Ф.Прокоповича, який вчився в Києво-Могилянській Академії. Він визначав красномовство як мистецтво «о всякой данной материи красно говорит и тем преклоняет других к своему об оной мнению»; і вважав, що для опанування цією наукою потрібно врахувати п'ять моментів: природний таланти, ерудицію, наслідування майстрів, вправи у творах, знання інших наук.

З погляду на те, що сфера красномовства в Росії обмежувалася майже виключно церковною проповіддю, риторика збігається тут майже завжди з гомілетикою». Зрозуміло, що все сказане стосується й України — від Переяславської ради й аж до початку XIX ст.

УІІІ. Розвиток українського риторичного слова за часів панування Російської та Австро-Угорської імперій. Пригніченість українського національного життя в складі Російської та Австро-Угорської монархій не сприяла розвою українського красномовства, а мовами освіти, церкви, юриспруденції були російська, німецька, польська або церковнослов'янська.

У Східній Україні майже цілковито запанувала російська мова. Коли юний І.Нечуй-Левицький в часи свого навчання вживав українське слово, він мусив день ходити з дошкою на шії, на якій було написано: «употребляет мужицкие слова». Та водночас такі видатні вчені, як М.Максимович та М.Погодін, довели, що українська мова не є якимось «діалектом», що це самостійна, добре розвинена мова. Однак все впиралося в державну політику. Після сумнозвісного циркуляра Валуєва 1863 р., в якому стверджувалося, що «никакого малоросійського языка не было, неть и быть не можеть» і тому подібних документів розвиток українського ораторства загальмувався.

Не кращим було становище і в Західній Україні. Ось красномовний випадок: «Важка справа була з мовою. Майже вся інтелігенція в Галичині вживала вдома польську мову. Священики навіть проповіді до народу на селі говорили польською мовою. Діти змалечку вчилися з польської книжки й рідну мову пізнавали хіба тільки від селян. Коли ж прийшло національне освідомлення, всі патріоти вирішили вживати рідну мову — і в розмовах, і в публічних виступах. Це не приходило легко. Один із товаришів Шашкевича, молодий богослов, зобов'язався перед товаришами, що виголосить українською мовою проповідь в Успенській церкві у Львові, бо й там, в історичнім братському храмі, священики проповідували по-польськи. Але не зміг додержати слова. Вийшов на проповідницю, відчитав церковний текст, а як глянув на зібрану

інтелігенцію, не стало йому відваги й, до краю збентежений, загикуючися, почав перекладати казання польською мовою!».

Проте життя висувало й непересічні особистості, які продемонстрували зростання української національної самосвідомості і, певною мірою, пробудження українського риторичного слова. Цікавою постаттю є, наприклад, *Г.Яхимович*, видатний *церковний та політичний оратор* першої половини ХІХ ст., професор богослов'я, львівський митрополит, посол до Віденського парламенту, один із засновників Головної Руської Ради у Львові (1848). В маніфесті цієї організації було яскраво змальовано прагнення українства до політичного самовизначення; він закінчувався гаслом «Будьмо тим, чим бути можемо і повинні. Будьмо народом» Г.Яхимович залишився в історії української риторики як автор численних проповідей.

Пожвавлення суспільного життя в Росії та Україні після відміни кріпацтва спричинилося до піднесення ролі риторики, зокрема, в сфері судового красномовства. Судова реформа 1864 р. в Росії сприяла гласності суду, запровадженню інституту присяжних і, звичайно, певному розвитку судової риторики (переважно російськомовної).

Західна Україна, що перебувала тоді на правах культурно-національної автономії, запровадженої Віднем, сміливіше підносила українське слово — тут воно не було заборонено, як в Російській імперії. Освічені західні українці вільно володіли німецькою й іншими мовами Європи. Достатньо пригадати блискучі виступи І.Франка в австрійському суді.

Серед українських знавців риторики ХІХ ст. виділяється *К.Зелененький*, який викладав в Рішельєвському ліцеї в Одесі й написав кілька посібників, які перевидавалися і в ХХ ст.

Академічне красномовство в Україні, хоча й не рідною мовою, в ХІХ ст. набувало сили: визначними професорами-лекторами були *М.Максимович*, перший ректор Київського університету, та *В.Антонович*, професор цього ж університету, голова Історичного товариства Нестора-Літописця.

Відомим вченим-лектором та публіцистом був *М.Драгоманов*, громадський діяч, один з батьків української національної ідеї. Він читав лекції в гімназії, в Київському та Софійському університетах. Був одним із засновників учительських курсів для українських народних шкіл, ініціатором створення україномовних підручників.

На рубежі ХІХ-ХХ ст. в Україні з'являється ряд яскравих та популярних політичних пропагандистів. Серед них виділяється *М.Міхновський*, адвокат та політик, що виступив як один з організаторів Української народної партії. Написані ним для партії «Програма» та «Десять заповідей» стали помітним явищем політичного життя. Одночасно він був відомий як талановитий судовий оратор на політичних процесах.

Знаний був і голова Товариства українських поступовців, активний учасник українського політичного життя *Є.Чикаленко*. Ще наприкінці ХІХ ст. в Росії стали популярні його публіцистичні «Розмови про сільське хазяйство». Був видавцем газети «Громадська думка» — єдиної україномовної газети в Росії. В радянські часи створив «Спогади» та «Щоденник».

Помітний вплив па політичну філософію українського націоналізму справив *Д.Донцов*. Він часто змінював свої політичні погляди, але незмінно виступав як ідеолог самостійності України, послідовно дотримуючись антиросійської позиції. Його публіцистика («Історія розвитку української державної ідеї», «Націоналізм», «Московська отрута», «Росія чи Європа» та ін.) стала політичним підґрунтям боротьби ОУН.

Популярним був публіцист, політик та літературознавець *С.Єфремов*, заступник голови Центральної Ради, який широко обґрунтовував українську національну ідею.

Особливим авторитетом користувався *М.Грушевський*, провідний діяч держави та національної освіти, вчений та публіцист. Грушевський відомий також як політичний оратор, який заслужено вважається одним з батьків української нації.

Загалом треба сказати, що 20-30-ті роки ХХ ст. — це трагічна епоха. З одного боку, це пора піднесення національної самосвідомості українців, буяння духовної та мистецької культури краю, розвій найрізноманітніших шкіл та течій в літературі та мистецтві. З іншого боку, цей національний ренесанс був приречений на загибель поступовою, плановою і невблаганною русифікацією України. В цих умовах годі було й сподіватися на будь-який розвій української риторики.

Друга світова війна і післявоєнні репресії щодо українців не залишили ніяких надій на розвиток вільного українського слова. Це не означає, проте, що зони офіційної риторики і офіційної пропаганди звузилися. З 1945 р. працює українське радіо, яке входить практично в кожну сім'ю. З 1951 р. розгортає діяльність українське телебачення; першу його програму дивиться 94 % населення, другу — 78,5 %. Та з часом згортається й українська мова як така — особливо коли в Україні республіканську компартію очолював В.Щербицький. Якщо, звичайно, не зважати на той напівзрусифікований, вихолощений варіант української ораторської мови, який культивувався в газетярстві, радіо, телебаченні.

Новітня епоха історії України позначається спалахом риторичної енергії суспільства. В умовах реальної багатопартійності забувало *політичне красномовство*; частиною нашого життя стали дебати у Верховній Раді. Вивільнення духовного пошуку призвело до оновлення давньої церковної *гомілетики*: полеміка між представниками різних релігійних конфесій набуває широкого резонансу. Нечувано зростає популярність *юридичної освіти*, відкриваються нові юридичні навчальні заклади, в програмах яких риторика займає помітне місце. І звичайно, не бракує дотепного і гострого слова в нашому побуті: люди після десятиліть мовчання почали при звичаюватися до вільного виразу своїх думок та почуттів. Рупором цієї активності виступають численні газети та журнали; зросла кількість радіо- та телепрограм. Щоправда, вибух словесної енергії часом супроводжується й девальвацією слова, й пониженням культури мовлення, загостренням конфліктних ситуацій. Проте сьогоднішня Україна, безумовно, вступає в смугу нового життя, головною ознакою якого буде «людина, що говорить», а не «людина, що мовчить».

Зміст практичних занять

Практичне заняття №1-2

Тема: Риторика як наука про мистецтво слова

Опрацювати такі питання:

1. Предмет та завдання курсу, його значення для підготовки видавців, редакторів.
2. Риторика як наука і навчальна дисципліна. Проблеми і завдання риторичної науки
3. Місце риторики серед інших дисциплін.
4. Своєрідність риторичної науки. Риторика як елемент культури.
5. Риторичні основи журналістики як професії підвищеної мовленнєвої відповідальності.

Основні терміни та поняття: ораторське мистецтво, красномовство, риторична комунікація, аудиторія, елоквенція, мисленнєво-мовленнєва діяльність.

Виконати завдання: 1) з хрестоматії, вміщеної у підручнику Г.Сагач “Риторика” виписати по 5 українських прислів’їв та приказок про силу і красу слова, про думку і мову, про правила риторичної комунікації.

2) Використовуючи ці прислів’я, написати промову.

Література:

1. Абрамович С.Д., Чікарькова М.Ю. Риторика: навч. посібник/ С.Абрамович. – Львів: ПАІС, 2001 – 397с..
2. Апресян Г.З. Ораторское искусство/ Г.Апресян. — М.: Наука, 1982. - 267с.
3. Ивин А.А. Риторика. Искусство убеждать/ А. Ивин. – М.: Наука, 2002. – 362с.
4. Сагач Г.М. Риторика /Г.Сагач. – К.: Вища шк., 2000. – 489с.
5. Смелкова З.С., Ассуирова Л.В., Савова М.Р. Риторические основы журналистики/ З.Смелкова. – М.: Наука, 2002. – 298с.

Методичні вказівки

Розкриваючи **перше питання**, потрібно звернути увагу на те, що риторика як наука шукає шляхи вирішення таких проблем і завдань:

- Пошук оптимальних алгоритмів спілкування, взаєморозуміння в умовах сучасного суспільства;
- Дослідження форм, механізмів мовлення: говоріння, аудіювання, читання, письма, а також різних знакових систем у житті людей;
- Формування мовної особистості – контактної, яка володіє не тільки вміннями, але і вимогами спілкування;

- Подальше удосконалення нормативів та правил культури мовлення, її логіки, організації матеріалу, адекватного його мовного оформлення;
- Дослідження феноменів інтуїції, мовного відчуття, механізмів імпровізації, внутрішнього мовлення та мислення у мовленнєвому самовираженні;
- Моделювання процесів мовлення та спілкування, ораторської майстерності.

Значення цього курсу для підготовки видавців, редакторів важко переоцінити, адже мова журналістики – показник її морально-етичного рівня, і ширше – рівня культури суспільства. А значить риторичний аспект підготовки журналіста, видавця, редактора є не менш важливим, ніж формування його світоглядної, громадянської позиції та інших соціальних якостей.

Для висвітлення **другого питання**, необхідно зазначити, що наука про красномовство виникла як спроба осмислити закономірності гарного мовлення прозою, що в античному суспільстві цінувалося значно менше, ніж художнє, поетичне слово. Термін походить від грецького — *наука про ораторське мистецтво, красномовство*. Латиною поняття «красномовство» як «мистецтво говорити» позначається словом *eloquentia* — *елоквенція*.

Отже, *риторика* — це наука про способи переконання, ефективні форми впливу (переважно мовного) на аудиторію з урахуванням її особливостей. Без риторики не може обійтися ні журналіст, ні проповідник, ні викладач, ні державний діяч, ні юрист, ні бізнесмен. Чим розвинутішим є суспільство, тим більше в ньому цінується вміння володіти словом.

Відповідаючи на **третьє питання**, треба пам'ятати, що риторика – комплексна наука, тобто її місце – на стику, пересіченні (причому багаторівневому) ряду наук. Це не тільки академічна дисципліна, предметом вивчення якої є теоретичні питання ораторства. Це й прикладна дисципліна, що має на меті виховання вмілого промовця, який би володів прийомами ораторського мистецтва. Тому риторика тісно пов'язана з практикою повсякденного красномовства. Водночас вона взаємодіє з іншими науками. Риторика начебто вбирає в себе з інших наук такі змістовні компоненти, які в системі визначають риторику як науку про закони ефективної мисленнєво-мовленнєвої діяльності.

Необхідно вказати з якими науками і в яких аспектах найтісніше взаємодіє риторика.

Аналізуючи **четверте питання**, слід подати характеристику наважливіших ознак риторики, звернути увагу на її інтегративність, універсалізм, прикладну спрямованість, системність; на те, що риторика *розвиває в людині цілу систему особистісних якостей*, що ефективна мисленнєво-мовленнєва діяльність – *основа професіоналізму*.

Крім того це наука, яка знаходиться у безпосередньому стосунку до *категорії морального: етос* є найважливішою складовою риторики, тобто поза етосом (моральна позиція оратора) риторика руйнується, вироджуючись у демагогію, балаканину. Таким чином, проаналізовані ознаки дозволяють говорити про особливе місце риторики на авансцені сучасної науки, сутність якої полягає у її здатності здійснювати цілісний підхід до розвитку мовної та риторичної особистості.

Розкриваючи *п'яте питання* необхідно усвідомити, що Слово – професійна зброя журналіста. Недарма ж кажуть, що журналіст – професія підвищеної мовленнєвої відповідальності. Епоха інформаційного буму стала часом мовленнєвої агресії, яка руйнує взаєморозуміння людей. Соціальні основи відродження риторики насамперед простежуються в риториках, які є професійно зорієнтованими. *Риторика журналіста* – це, насамперед, мистецтво спілкування автора з адресатом і вчення про правила створення мовленнєвих текстів у сфері журналістики. Це вчення про Слово суспільно значуще, дійове, правдиве та виразне. І одночасно – особистісне, авторське. Саме риторика пропонує просту і переконливу формулу особистісного прояву людини в Слові: *етос, логос, пафос*.

Слово журналіста повинно утверджувати моральні ідеали (*етос*) - захищати добро і правду, об'єднувати людей, гармонізувати суспільні відносини. Слово журналіста має бути розумним (*логос*), спрямованим до пошуків істини, насиченим за змістом, логічним. Слово журналіста повинно емоційно впливати на адресата (*пафос*).

Практичне заняття № 3

Тема: Основні поняття та розділи риторики.

Опрацювати такі питання:

1. Загальні поняття класичної риторики.
2. Логос як основна категорія класичної риторики.
3. Поняття «етос» як важливий морально-етичний елемент ораторського мистецтва.
4. Пафос як категорія естетики.
5. Основоположні розділи класичної риторики.

Основні терміни та поняття: *інвенція, елокуція, диспозиція, елоквенція, меморія, індукція, акція, логос, етос, пафос, топос.*

Виконати завдання: 1) Дібрати тексти 2 парламентських промов народних депутатів України та 2 офіційних звернень або привітальних слів (з матеріалів преси за вибором). Проаналізуйте їх на відповідність поняттям класичної риторики (логос, етос, пафос).

2) Створити власний виступ, застосовуючи усі розділи класичної риторики.

Література:

1. Абрамович С.Д., Чікарькова М.Ю. Риторика: навч. посібник/ С.Абрамович. – Львів: ПАІС, 2001 – 397с.
2. Абрамович С.Д. Риторика загальна та судова: навч. посібник/ С.Абрамович. – К.: Юрінком Інтер, 2002 – 416с.
3. Мацько Л.І., Мацько О.М. Риторика: навч. посібник/Л.Мацько. – К.: Вища шк., 2003 – 311с.
4. Сагач Г. Риторика/ Г.Сагач. – К.: Вища шк., 2000. – 489с.

5. Чибісова Н.Г., Тарасова О.І. Риторика: навч. посібник. – К.:Вища шк., 2003. – 411с.

Методичні вказівки

Щоб відповісти на **перше питання**, варто згадати, що найпростіше визначення класичної риторики – мистецтво переконувати – реалізується через такі *основні загальні поняття риторики*, що мали назву в античній науці *логос, етос, пафос, топос*.

Ці три основоположні категорії класичної риторики можна визначити як три важливі наукові критерії, успадковані й іншими філологічними (і не тільки) науками: критерій істинності (*логос*), критерій щирості (*етос*), критерій відповідності мовної поведінки (*пафос*). Аналогічно трактували сутність риторики й давньогрецькі мислителі, античні теоретики й практики риторики. Розуміючи силу слова, яке може і вбити, і оживити, вони попереджали, що право на впливову, переконуючу промову мають лише ті люди, котрі сформували у собі основні якості мовної особистості: етос, пафос, логос.

Для висвітлення **другого питання**, необхідно зазначити, що у давньогрецькій мові слово *Logos* означало такі дві групи понять: а) *слово, мова, мовлення* і б) *поняття, думка, розум*, а точніше – єдність цих понять обох груп як всезагальну закономірність. Це відбилося в семантиці сучасних слів з коренем *лог-*, які зосереджені в основному у сферах логіки (науки про закони і форми мислення) та мовознавства: логічна граматики, філологія, логічне мовлення, логічне судження, логограма тощо.

Логос як основна категорія класичної риторики покликаний був представляти думку і слово, що практично означало: слово має зміст, думку, воно має йти від розуму й апелювати до нього. У сучасній риториці логічність є однією з основних ознак промови і тексту. Вона реалізується через можливість вибору у мовному викладі послідовності міркувань, несуперечності тез і положень промови.

Готуючи **третє питання**, необхідно засвоїти, що у давньогрецькій мові слово *ethos* означало *звичай, звичка, характер, норів* (від нього походить і сучасне слово *етика*) і в античній риториці спочатку вживалося як ознака до слова *оратор*, а потім закріпилося в риторичній науці як її моральний принцип. Етос є основою формування риторичного ідеалу.

Як одна з основних категорій класичної риторики етос визначав зразкову суспільну й морально-етичну поведінку оратора, інакше промовець не зможе переконувати інших і впливати на них. Власне, без етосу (морального кодексу) риторика самознищується, перетворюється не в істину думок і почуттів, а в самообман. За Арістотелем, промовець має сприйматися слухачами як людина достойна, гідна промовляти до їхніх сердець і розуму.

Антична риторика широко послуговувалася поняттям етосу, виховувала високу мораль (гідність, чесність, справедливість, порядність). Звичайно, риторику як технологію мовлення, як комунікативний матеріал, як засіб переконання можна використати як на благо людей, так і на зло. Однак

риторична наука і практика декларувала і відстоювала високу моральність оратора як непорушний закон, як велике благо оратора і риторики в цілому.

При підготовці до **четвертого питання** треба пам'ятати, що *пафос* (гр. *pathos* – пристрасть, почуття) – це інтелектуальне, вольове, емоційне устремління мовця, яке виявляється і в процесі мовленнєвої комунікації, і в його продукті – тексті.

Пафос є категорією естетики, а також фактом життя. Певні справи, погляди, ідеї можуть настільки оволодівати особистістю людини, що стають пристрастю (пафосом) її життя, творчості, або суспільної чи професійної діяльності. І, безперечно, все це виявляється у пафосі мовлення спонтанно, тобто незалежно від автора, природно або зумисне, з певною настановою на досягнення очікуваного стилістичного ефекту, співчуття, переживання, захоплення тощо.

Проблема пафосу як поняття риторики постає в розмежуванні пафосу самого мовця, тобто його особистих почуттів, що виливаються в промові, і того пафосу, який досягається мовними засобами, який іде до слухачів від тексту, а не від промовця. Питання полягало в тому, чи має право оратор і якою мірою виявляти свої особисті почуття в промові, адже риторика потребує від промовця бути щирим. Як можна стримувати свій пафос і як керувати пафосом аудиторії, щоб не бути смішним, пишномовним, надміру трагічним, - для цього техніка риторики пропонує цілу низку прийомів організації мовних засобів промови і мовної поведінки оратора.

Відповіддю на **п'яте питання** буде детальний аналіз *основоположних розділів класичної риторики*. Основні групи сформульованих Аристотелем положень щодо ефективної організації публічного виступу, до розвитку яких у Римі згодом були причетними Цицерон, Квінтіліан та інші ритори, відомі сьогодні під назвою «*канони риторики*». Знамениті 5 частин риторичного канону складають розділи *інвенція* («пошук аргументів»), *диспозиція* («компонування тексту»), *елокуція* («засоби мовної виразності»), *меморія* («запам'ятовування матеріалу»), *акція* («підготовка оратора до виступу»). Останнім часом до них приєднався ще один канон *індукція* («залучення невербальних засобів»).

Необхідно подати детальну характеристику цих термінів, проаналізувати їх складові, навести приклади.

Практичне заняття № 4

Тема: Види красномовства та сфери його застосування

Опрацювати такі питання:

1. Жанри академічного красномовства. Форми діалогу зі слухачами.
2. Жанри політичної риторики. Найдавніші джерела політичного красномовства як засобу боротьби за владу.
3. Різновиди та функції судового (юридичного) красномовства.
4. Церковне красномовство, види та структура церковних проповідей.

5. Розповсюдження суспільно-побутового красномовства та його жанрів.

Основні терміни та поняття: академічне красномовство, наукова доповідь, наукове повідомлення, наукова лекція, науково-популярна (публічна) лекція, реферат, виступ, бесіда, політична риторика, політична промова, доповідь, виступ, інформація, огляд, бесіда, юридичне красномовство, судова промова, дебати, церковне красномовство, суспільно-побутове красномовство.

Виконати завдання: 1) знайти приклади жанрів суспільно-побутового красномовства: ювілейних промов, привітальних слів, тостів, поминальних слів. Скласти та виголосити власний варіант ювілейної промови.

2) написати 5 невеликих риторичних творів на актуальну суспільну тему, ілюструючи різні види красномовства. Визначити характерні риси кожного.

3) розбившись на групи, відтворіть ситуацію, що демонструє якийсь із видів красномовства.

Література:

1. Абрамович С.Д., Чікарькова М.Ю. Риторика: навч. посібник/ С.Абрамович. – Львів: ПАІС, 2001 – 397с.
2. Апресян Г.З. Ораторское искусство/ Г.Апресян. — М.: Наука, 1982. – 267с.
3. Мацько Л.І., Мацько О.М. Риторика: навч. посібник/Л.Мацько. – К.: Вища шк., 2003 – 311с.
4. Сагач Г. Риторика/ Г.Сагач. – К.: Вища шк., 2000. – 489с.
5. Чибісова Н.Г., Тарасова О.І. Риторика: навч. посібник /Н.Тарасова. – К.:Вища шк., 2003. – 411с.

Методичні вказівки

При відповіді на **перше питання** плану необхідно подати дефініції поняття «академічне красномовство» та визначити сферу його застосування.

В Україні зародження академічного красномовства пов'язане з функціонуванням Острозької школи та Києво-Могилянської Академії. Згодом воно розвивається у стінах кількох університетів (Київський, Львівський, Харківський та ін.). Видатними представниками українського академічного красномовства були М. Максимович, М. Костомаров, В. Єрмаков та ін.

Головні риси академічного красномовства — *доказовість, бездоганна логічність, точність мислення, чітка, позбавлена будь-якої двозначності, термінологія*. Наука, як відомо, є точним описом реальних, матеріальних явищ світу. Науковий опис цих явищ в усному слові і живить академічне красномовство. Не менш суттєво, що результати наукових досліджень мусять бути донесені до громадськості (не кажучи вже про студентів та учнів) у дещо *спрощеній (адаптованій) формі*. Водночас школярі та студенти мусять опанувати мову науки, її термінологію та спосіб викладу. Звичайно

ідеалом наукової лекції є виклад, адекватний складності об'єкта дослідження.

До жанрів академічного красномовства належать: наукова доповідь, наукове повідомлення, наукова лекція (вузівська та шкільна), реферат, виступ на семінарському занятті, науково-популярна (публічна) лекція, бесіда. Необхідно подати детальну характеристику кожного з цих жанрів.

Зверніть увагу на різноманітні форми діалогу зі слухачами: колоквіум, дискусію, диспут, усну рецензію, обговорення. Деякі з цих жанрів мають письмові аналоги: наукова доповідь — стаття, усна рецензія — письмова рецензія тощо. Однак на письмі автор зв'язаний законами писемної форми — він не може жестикулювати, висловлювати свої емоції, робити паузи. В аудиторії ж оратор може вдаватися до різних засобів впливу на слухачів до акторських прийомів включно.

Готуючи відповідь на **друге питання** зверніть увагу на визначення поняття «політичне красномовство», а також на найдавніші джерела політичного красномовства як засобу боротьби за владу.

Справжньою колискою політичної культури і батьківщиною політичного красномовства стала антична Греція. Слово «політика» походить від грецького «поліс» — місто. Політичне красномовство формується на ґрунті т.зв. епідектичної (урочистої) риторики, але без пишнот та панегірично-урочистого тону.

Політична риторика диференціюється на **такі основні жанри**: політична промова, доповідь, виступ, інформація, огляд та бесіда. Вони різняться більшим чи меншим обсягом та вагомістю змісту. Наприклад, політична доповідь виголошується звичайно на партійному з'їзді й окреслює стратегію політичної діяльності даної партії. А політична інформація може проводитися в підвідомчих даній партії осередках освіти, дитячих закладах типу скаутських чи піонерських і розрахована на ліквідацію політичної безграмотності. Огляд чи бесіда обираються політиками, які хочуть знайти свою аудиторію на виборчій дільниці. Політичний виступ чи промову ми часто чуємо з екрану телевізора чи по радіо — наприклад, виступи депутатів у Верховній Раді.

За сферою функціонування політична промова поділяється на парламентську, мітингову та воєнну. У моменти суспільного неспокою, революцій або соціальних перетворень широке розповсюдження знаходять мітингові промови. У періоди стабілізації суспільного життя переважає інтерес до парламентського красномовства. У наш час швидко розвивається як парламентське, так і мітингове красномовство.

Особливого значення політичне красномовство набуває в умовах широкого тиражування його засобами масової комунікації — преса, радіо, телебачення.

Відповідаючи на **третє питання** варто подати визначення поняття «судове (юридичне) красномовство» та згадати, що судове красномовство виникло в Давній Греції у вигляді апологій — промов на захист самого себе, що їх писали для населення логографи-софісти.

Сучасний суд дуже відрізняється від судочинства античної пори. Це складна процедура, учасники якої чітко розподіляють ролі: прокурор, адвокат, свідки і т.д. Античний «захист самого себе» поступився всебічному вивченню особистості підсудного та обставин справи. Кожне слово тут повинно бути вагомим і точним, особливо в *суді першої інстанції*, важливою частиною якого є *дебати*.

Судова промова — це промова, звернена до суду та інших учасників судочинства і присутніх при розгляді кримінальної, цивільної, адміністративної справи, в якій містяться висновки щодо тієї чи іншої справи. Основними особливостями судової промови в порівнянні з іншими видами ораторського мистецтва є: офіційний характер промови; полемічність; спрямованість (до суду); попередня зумовленість змісту (справа, яку слухає суд); підсумковий характер судової промови.

У суді виступають з промовами *прокурор (обвинувач)* та *адвокат (захисник)*. Звичайно визначають *прокурорську (звинувачувальну)* та *адвокатську (захисну)* промови. Крім того, у судових суперечках часом беруть участь *громадський обвинувач* і *громадський захисник, цивільний позивач і цивільний відповідач* (або їх представники); *потерпілий* та *його представник*; нарешті — *підсудний*, у ролі захисників якого можуть виступати його близькі родичі, опікуни або піклувальники.

Судова промова повинна ефективно впливати на суд, допомагати формуванню переконань суддів та присутніх у залі суду громадян.

Важливим моментом кожної судової промови є її *моральне підґрунтя*. Аморальний суд принципово неприпустимий, так само, як суб'єктивне трактування справи, упередженість судової особи щодо злочинця.

Відповідь **на четверте питання** питання передбачає аналіз поняття «церковне красномовство», його видів та жанрів.

Релігійне красномовство характерне не лише для сфери християнської культури. В зародку воно існувало, наприклад, у Давній Греції.

Християнська свідомість базується на Біблії і на тих догматах (непорушні істини віри), які упродовж століть усталювалися колективним досвідом церкви. Це визначає своєрідність церковного ораторства, основним жанром якого є *проповідь* — коментар до Біблії.

Протягом століть склалася така загальноприйнята система, як *чотири види проповіді: проповідь-розповідь, проповідь-слово* (урочиста), *проповідь-повчання, бесіда-тлумачення Святого Письма* (гомлія).

Звичайна *структура проповіді: епіграф* (з Писання); *вступ* (зацікавлення, опис, оповідь); *основна частина*, або виклад матеріалу (міркування); *повчальна частина; закінчення-підсумування; заклик*.

Згідно з загальноприйнятою практикою, пастир долучає також до матеріалу Святого Письма ті проблеми, що, як це свідчить сповідь, особливо хвилюють його паству: політичні, філософські, побутові тощо.

Для висвітлення **п'ятого питання**, необхідно зазначити, що *суспільно-побутове красномовство* — це влучне, гостре або урочисте слово з

приводу якоїсь важливої події у приватному житті або певної гострої чи цікавої ситуації.

Теоретики Греції та Риму розрізняли красномовство залежно від сфери його застосування. Пишні церемонії, які відгравали велику роль у житті античного суспільства, не мислилися без риторики. *Урочисте (епідектичне)* красномовство, згідно з античними класифікаціями, часто ідентифікували з політичним, але це було характерно скоріше для епох, коли життя невеликого колективу не диференціювалося на сфери політичну та приватну. Епідектичне красномовство з часом замінило поезію, яка прикрашала урочисті моменти життя громади, й перейняло низку поетичних прийомів.

Епідектичне красномовство від початку містило в собі *жарти й іронію*. У пізній античності виділяється вже й суто *побутове* красномовство, яке називали тоді *гомілетикою*. Склалося також як особливий жанр *надгробне слово*, яке існувало в усній формі. Письмова форма — віршова — утворила в цій сфері особливий жанр лірики — *епітафію*.

Сьогодні жанрами соціально-побутового красномовства є: *ювілейні промови, привітальне слово, застільне слово (тости), надгробне (поминальне) слово*. Тут найчастіше йдеться про величання, похвалу тої чи іншої особистості, групи або явища, тобто можна сказати, що ці промови за своїм духом є *панегіричними*. Характерною рисою подібного красномовства є *ритуальність* (ситуація хрестин, весілля, похорону тощо), і це накладає певний відбиток на стиль промови.

Найчастіше такі виступи бувають *імпровізаціями*, які не готуються заздалегідь. Це невеликі, *лаконічні* тексти, що не вимагають обов'язкової, звичайної для інших галузей риторики твердої схеми побудови (вступ, основна частина, висновки). Логічне начало тут може бути послаблене; панує *емоційна стихія*.

Практичне заняття № 5

Тема: Історичний розвиток риторики.

Античне ораторське мистецтво.

Опрацювати такі питання:

1. Міфологія красномовства. Основні риси риторики Давнього Сходу.
2. Порівняльна характеристика риторики Давнього Єгипту, Давнього Ірану, Давньої Індії, Давнього Китаю.
3. Античне ораторське мистецтво. Виникнення і розвиток риторики в Давній Греції (Емпедокл, софістика, Ісократ).
4. Видатні давньогрецькі оратори (Горгій, Сократ, Платон, Арістотель, Демосфен).
5. Римський період розвитку античного красномовства. Три джерела красномовства. Риторичний ідеал античності.

Основні терміни та поняття: софістика, логографи, патристика, евристична бесіда, апологія, епідейктичне красномовство, середній, низький та високий стилі.

Виконати завдання: 1) згідно з канонами однієї з античних риторик (на вибір) написати та виголосити промову на суспільно актуальну тему.

2) подати детальну характеристику визначальних рис обраної риторичної системи.

Література:

1. Варга Д. Древний Восток: У начал истории письменности. – Будапешт, 1985.
2. Гринцер П.А. Основные категории классической индийской поэтики. – М., 1987.
3. Литература Древнего Востока. – М., 1962.
4. На ріках Вавілонських: З найдавнішої літератури Шумеру, Вавілону, Палестини. – К., 1991.
5. Сагач Г.М. Золотослів. – К., 1993. – С.11.
6. Аверинцев С.С. Античный риторический идеал и культура Возрождения // Античное наследие в культуре Возрождения. – М., 1984.
7. Античные риторика. – М., 1978.
8. Античная поэтика: Риторическая теория и литературная практика. – М., 1991.
9. Борухович В. Ораторское искусство Древней Греции // Ораторы Греции. – М., 1985. – С. 5 – 24.
10. Козаржевский А.Ч. Античное ораторское искусство. – М., 1980.
11. Корнилова Е.Н. Риторика – искусство убеждать: своеобразие публицистики античной эпохи. – М., 1998.
12. Риторика // Словарь античности. – М., 1992. – С. 496 – 498.
13. Цицерон Марк Туллий. Три трактата об ораторском искусстве. – М., 1994.

Методичні вказівки

Розкриваючи **перше питання**, потрібно звернути увагу на те, що у міфології знаходили своє відродження і дар красномовства і майстерне володіння пісенно-поетичним переконувальним живим словом, що здатне впливати на людину, а то й вирішувати її долю. Слід звернути увагу на те, що в міфології і давніх епосах різних народів боги і герої красномовства слова, голосу, мови і співу мали різні втілення та імена, але всі вони були напрочуд красивими, вишуканими, обдарованими. Народ пов'язував з мовою, з її впливом на людину все краще, чого досягав, що хотів мати і як його уявляв.

Для висвітлення **другого питання**, необхідно подати порівняльну характеристику риторики Давнього Єгипту, Давнього Ірану, Давньої Індії, Давнього Китаю.

Відповідаючи на **третьє питання**, треба пам'ятати, що, красномовство відіграло помітну роль у формуванні культури античного суспільства. Існував навіть міф про божественне походження риторики. Особливо активно

розвивалися суспільно-політична риторика, судове та академічне красномовство. Колискою античного ораторського мистецтва була Греція. Згодом, після походів Александра Македонського (IV ст. до Христа) грецька культура поширилася майже в усьому світі (т.зв. еллінізм). Після засвоєння засад грецького красномовства Давнім Римом, що був в античності «володарем світу», греко-римська риторика стала основою ораторської культури народів Європи. Наприкінці античної епохи існувала велика кількість риторичних шкіл та писаних посібників, які суттєво прислужилися розвитку цієї науки.

Відповіддю на **четверте питання** буде детальна характеристика риторичної спадщини видатних давньогрецьких ораторів: Горгія, Сократа, Платона, Арістотеля, Демосфена та ін.

Розкриваючи **п'яте питання** необхідно усвідомити, що войовничий і практичний Стародавній Рим холодно сприймав грецький культ краси в усьому, тому виробляв свій ораторський ідеал. Для римської ментальності не характерний культ гарного слова, звукової гармонії, насолоди пишномовністю. Політична система цієї могутньої імперії потребувала практичного красномовства в сенатських дебатах. Якщо у Давній Греції заняття риторикою мали масовий характер, то в Стародавньому Римі це було сферою законодавства, політики, влади — консулів і senatorів. Політики сперечалися між собою, відстоюючи свої проекти й інтереси.

Для давньоримської риторики характерними є кілька ознак. Одна з них — інвективність, тобто розвінчуваність. Інвектива зазвичай супроводжувалася іншою ознакою негатиї — грубуватим гумором, який дуже подобався плебсу. Ще однією прикметною ознакою римської риторики є її афористичність. Інші риторичні засоби — нагромадження дієслів, метафори, антитези — органічно ввійшли в римську риторичну мову. Проте основою її завжди були сумлінно дібрані і згруповані факти.

Також слід подати характеристику наважливіших ознак риторики визначних ораторів цього періоду (Гай Юлій Цезар, Квінтіліан, Цицерон та інші).

Практичне заняття № 6

Тема: Ораторське мистецтво в Середні віки

Опрацювати такі питання:

1. Красномовство біблійних проповідників (Старий та Новий Завіти). Десять Заповідей (Декалог) як найважливіший зразок релігійно-дидактичної риторики Біблії.
2. Пророче слово і повчальні слова як різновиди біблійного красномовства. Формування засад середньовічного європейського красномовства (Філон Александрійський, Тертуліан). Розвиток патристики: Августин Аврелій, Єронім.
3. Ораторське мистецтво в Середні віки. Візантійська теорія риторики.
4. Розвиток риторики на Заході в Середні віки. Риторика та гомілетика.

Основні терміни та поняття: гомілетика, патристика, релігійно-дидактична риторика, догматика, схоластика, університетські проповіді.

Виконати завдання: 1) виконати порівняльний аналіз кількох текстів античних риторів та уривків з Біблії. Визначити їх спільні та відмінні риси.

2) за зразком Біблії або Корану створити власну проповідь на суспільно актуальну тему.

Література:

1. Библиейская энциклопедия. – Oxford, 1995.
2. Гече Г. Библиейские истории. – М., 1990.
3. История всемирной литературы: В 9 т. – М., 1983. – Т.1. – С.271 – 302, 501 – 515.
4. Лопухин А.П. Толковая Библия, или комментарий на все книги Св. Писания Ветхого и Нового Завета: В 3 т. – Стокгольм, 1987.
5. Абрамович С. Риторика та гомілетика. – Чернівці, 1995. – С.41 – 85.
6. Абрамович С.Д., Гураль М.И., Чикарькова М.Ю. Риторика. Ч.1. История развития риторики. – Черновцы, 2000. – С.40 – 51.
7. Амфитеатров Я. Чтение о церковной словесности, или гомилетика. – Ч. I, II. – К., 1846.
8. Раннехристианские церковные писатели: Антология. – Брюссель, 1964.
9. Шенберг В.А., Савкова З.В. Риторика. – СПб., 1997. – С.39 – 52.

Методичні вказівки

Щоб відповісти на **перше питання**, варто згадати, що Біблія, яка на рівних засадах з античною спадщиною стала фундаментом європейської й не лише європейської культури, була не менш важливим чинником формування пізньої європейської риторики, ніж правила Ціцерона. Понад тисячу років література в Європі, й частково на Сході, формувалася в річищі церковності, уявити собі європейську риторику середньовіччя або Нового часу без біблійного впливу неможливо. Тому аналіз риторичних моментів Біблії, при всій своєрідності останніх, постає як важливе завдання.

Кращі зразки церковної проповіді відзначаються вишуканою риторичною майстерністю — наприклад, твори Ф.Прокоповича, справжнього віртуоза в сфері ораторства.

Слід подати характеристику Десяти Заповідей, які були початком розвою *юридичної думки та судового красномовства* в Давньому Ізраїлі.

Для висвітлення **другого питання**, необхідно зазначити, що у середні віки ораторське мистецтво розвивалося переважно в руслі церковної проповіді, оскільки церква була основним осередком культури. Світське красномовство — академічне, судове, побутове знаходилося під церковним впливом.

Новий тип риторики кристалізується в II ст., коли християни почали ширше знайомитися з античною спадщиною, використовуючи її філософсько-літературні методи. Тоді ж загострилася боротьба з ересями («особливими вченнями»), що зумовило розвиток полеміки. Пізніше становлення християнської догматики на Вселенських Соборах також проходило у жвавих

дискусіях. Власне, риторика в християнському середньовіччі набуває рис *гомілетики*, зосереджуючись переважно у сфері релігійного красномовства, адже в середні віки релігія була основним осередком та джерелом культури. Середньовічний ритор промовляв лише на теми, пов'язані зі спасінням душі.

Надалі риторичне мистецтво європейського середньовіччя (гомілетика) розвивалося в річищі *патристики* (твори Отців Церкви, які у середньовіччі вважали найважливішим після Святого Письма джерелом істин християнської віри).

Формування предмета гомілетики завершив Григорій Двоєслов. У його «Пастирському правилі» сформовано поняття «*казуїстика*»: з погляду античної риторики, промовець мусив зважати на склад аудиторії. Зміст та форму проповіді слід змінювати відповідно до статусу аудиторії, бо не одними й тими ж словами звертаються до старих людей і до дітей, до воїнів та ченців тощо. Потрібно враховувати характер, здібності, суспільний стан людини або групи людей.

Готуючи *третє питання*, необхідно засвоїти, що теорія риторики своїм корінням сягає античності. Але візантійське красномовство базується на новому змісті — християнстві, нових принципах літературної форми. До традицій «азіанізму» долучається могутній безпосередній азійський літературний вплив. Це — Біблія, яка не лише подає нові духовні ідеали, але й владно впливає на формування нового літературного стилю.

Основоположником візантійської риторичної теорії вважають *Гермогена Тарсійського* (II—III ст.) — теоретика, який першим піддав сумніву погляд Арістотеля на риторику як «прикладну логіку».

Проповідь як жанрова система є провідною у візантійській літературі й риториці. Ця система складалася з трьох типів проповідей, визначених за правилами гомілетики Василя Великого:

- 1) Проповідь як *екзегетика* — тлумачення прихованого, містичного змісту Святого Письма, розрахованого на інтелектуалів.
- 2) Проповідь як *напучення* — настанова для простого люду.
- 3) Проповідь *богословська* — трактування питань віри й застерігання від еретизму.

Візантійська риторика базувалася на античному літературному досвіді, тобто на теорії прози, започаткованій ще Арістотелем. Стрижнем її було втілення духовної ідеї, яку належало донести до слухача з максимальною чіткістю та повнотою.

При підготовці до *четвертого питання* треба пам'ятати, що *риторична проповідь* на середньовічному Заході була не лише однією з найбільш масових форм словесності, а й єдиною живою формою публічної промови. Щоправда, створювалася вона латиною в монастирях, школах та університетах. Виголошуючи проповідь, проповідник переходив на мову, якою володіла паства — італійську, французьку, іспанську тощо. Більше тисячі років латинська проповідь розроблялася стихійно, й лише у XIII-XVI ст. з'явилися посібники, в яких простежується прагнення повернутися до античних (Ціцеронових) традицій. Оскільки проповідь уникала античної байдужості до

істини (якщо оратора не сприймають, значить, справа не в майстерності — він позбавлений благодаті); проповідь була вже не суб'єктивним твором, а коментарем до Писання.

Однак слід зазначити, що середньовічна західноєвропейська риторика не була наскрізь гомілетикою, церковною риторикою. Розвивалися судочинство, шкільна наука, суспільні відносини; вміння говорити і переконувати все більше цінувалося і поза стінами церкви. Цей процес починався непомітно, але тривав довго, і увінчався визнанням риторики як панівної наукової дисципліни, яка посіла помітне місце в університетських програмах.

Практичне заняття № 7

Тема: Історія українського красномовства

Опрацювати такі питання:

1. Витоки давньоукраїнського красномовства.
2. Риторична спадщина східних слов'ян (Іларіон, Кирило Туровський, Володимир Мономах)
3. Зародження полемічної літератури в Україні.
4. Українське красномовство в XIII – XVII ст. Київська школа риторики.
5. Риторика в Києво-Могилянській академії.
6. Феофан Прокопович.

Основні терміни та поняття: *агіографія, полемічна література, стиль оратора, повчання, афоризм, фігури слова, фігури мови.*

Виконати завдання: 1) створити виступ за зразком будь-якої з українських шкіл.

2) розбившись на групи, підготувати полеміку на будь-яку актуальну тему.

Література:

1. Вомперский В.П. Риторика в России в XVII – XVIII вв. – М., 1988.
2. Історія української літератури: У 3 т. – Т.1. – К., 1967.
3. Маслюк В.П. Латиномовні поетики і риторики XVII - 1 пол. XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. – К., 1983.
4. Сагач Г.М. Золотослів. – К., 1993. – С. 222 – 252.
5. Пелешенко Ю.В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози к.ХІУ – поч. ХVІ ст. – К., 1990.
6. Стратий Л.М. и др. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской Академии. – К., 1982.
7. Огієнко (митр. Іларіон). Українська культура. – К., 1918.
8. Хрестоматія з давньої української літератури / Упор. О.І. Білецький. – К., 1967.
9. Чепіга І.П. Ораторське мистецтво на Україні в XVI – XVII ст. // Українська мова і література в школі. – 1989. - № 10. – С.64 – 68.

Методичні вказівки

Розкриваючи *перше питання*, потрібно звернути увагу на те, що про дописемний (дохристиянський) період давньоукраїнського красномовства можна робити хіба що гіпотетичні висновки. В найдавніших фольклорних творах зафіксовано промови, з якими князі зверталися до дружинників, до іноземних послів та власного народу. Відомо, що існувало судове красномовство. Щоправда, коли довести правоту було неможливо, з відчаю людина хапалася за розпечене залізо (т.зв. «Божий суд» — вважалося, що той, хто говорить правду, ушкоджений не буде).

Ораторське мистецтво Київська Русь пізнала з кращих зразків візантійської літератури та літератур південних слов'ян, що формувалися під візантійським впливом. А там, як відомо, існувала струнка й розвинена система ораторських жанрів і розлога теорія риторики. Про особливості риторичного стилю йдеться вже в «Ізборниках» Святослава (1073, 1076).

Вчені, які займалися дослідженням риторики, виділяють в риторичній Київській Русі, так само, як у візантійській, два основних піджанри: *дидактичний* (повчальний) та *панегіричний* (урочистий). Проте слід зазначити, що в той час усяка промова (проповідь, повчання, похвала тощо), по суті, називалася *словом*.

У найвидатнішій пам'ятці давньоукраїнського письменства — *літописі Нестора*, відомому під назвою «Повісті временних літ», — імітовано промови давніх державних діячів, які, очевидно, не стільки *написано* літописцем, скільки *записано* на основі фольклорних переказів, що дбайливо фіксували найважливіші міркування і слова з цих промов. Нестор доніс до нас, наприклад, слово Ярослава Мудрого до своїх синів, що було його заповітом. Завдяки Нестору можна зробити висновок про важливі особливості тогочасного красномовства.

Слово, що мовилося до народу в загальноважливих ситуаціях, увійшло в ужиток як своєрідний *жанр*. Одночасно «словом» стали називати й церковну проповідь. Згодом саме «словом» назве свій напівриторичний, напівпоетичний твір невідомий автор славетного шедевру — «Слова про Ігорів похід».

Для висвітлення *другого питання*, необхідно зазначити, що видатними ораторами Київської Русі були: митрополит *Іларіон* (XI ст.), *Климент Смолятич* (XII ст.) та *Кирило Туровський* (XII ст.), які жили в Києві або ж походили з нього.

Будучи першим руським Київським митрополитом, *Іларіон* жив у часи розвитку культури за князя Ярослава Мудрого. Стиль Іларіона — глибоко патетичний. Особливо ж благоговійно згадує він князя Володимира Великого, до якого звертається з величезною пошаною та живим ліричним почуттям.

Твори *Кирила Туровського*, репрезентуючи київську культуру, вміщувалися у збірниках проповідей і настанов грецьких отців рангу св. Івана Золотовустого. Проповіді Кирила є переважно святковими, вони базуються на алегорично-символічному тлумаченні релігійних свят, як це робилося у Візантії. Але Кирило виявив себе глибоко оригінальним ритором, з власним пишним та виразним стилем.

Князь *Володимир Мономах* (XI ст.) написав (чи, може, продиктував) «Повчання» для своїх дітей, вклавши в нього власний багатий духовний досвід та непересічну мудрість державної людини. Він виявляє глибоке знання Святого Письма, богослужбової літератури, а також дидактичних творів візантійського походження (наприклад, повчань батька дітям). Володимир наставляє своїх дітей на засадах християнської моралі, підносячись до великої виразності при винятковій простоті власного стилю.

«*Слово про Ігорів похід*». Це найвидатніша пам'ятка давньоукраїнської літератури, що відображає й київські реалії епохи, й сам лад риторичної культури того періоду. Вона є синтезом сюжетного оповідання про невдалий похід юного князя проти половців з ліричним переживанням його поразки як загальнонаціональної трагедії. «Слово...» є блискучим зразком дидактичного твору, де використано всі виразні можливості риторики, художнього мовлення, аж до язичницьких образів та імен богів включно — Хорса, Дажбога тощо. Це паралель до того, що робилося в європейських літературах, які не відкидали старовинну культуру. Але основний пафос твору в тому, що автор закликає до поміркованості й миру. Стиль «Слова...» близький до народної творчості.

Відповідаючи на *третє питання*, треба пам'ятати, що, доля київської риторики після втрати національної державності була непростою. Після татаро-монгольської навали в *XIII ст.* історичні долі східних слов'ян остаточно розійшлися. Майбутня Росія — північно-східна Русь — опинилася під ігом монголів, поступово переймаючи азійські звичаї й формуючи при безпосередній участі монголів тиранічну монархію. Правобережну Україну, а згодом і Галичину загарбала Польсько-Литовська держава.

Складним було питання щодо церковної унії в Україні (Берестейська, 1596). Частина української Церкви, зберігши східний обряд, пристала до Риму в сфері догматичній (греко-католики). Проте і там, і тут спостерігалася прагнення зберегти давньоруські традиції, розвинути національну культуру. Ситуація була дуже складною, тим паче, що проповіді й церковну літературу тоді творили люди, які шукали істини, не завжди чітко знаючи, де вона. Такою була доля видатного літератора епохи *Мелетія Смотрицького*, автора однієї з перших слов'янських «Граматики», блискучого стиліста. Почавши з палкої оборони Православ'я («Тренос» — плач української Церкви, покинутої своїми дітьми), він на схилі життя став уніатом.

Але подібні пошуки стимулювали розвиток *полемічної літератури* (І.Вишенський, Г.Смотрицький, М.Смотрицький, С.Зизаній, Острозький Клірик, З.Копистенський, Л.Баранович, Й.Галятовський та ін.). На тлі блискучої барокової культури Римської Церкви звичаї та мистецтво візантійської традиції в умовах нестатків та культурного пригнічення виглядали старосвітськими, архаїчними. В Україні домінуючим стає стиль бароко.

Аналізуючи *четверте питання*, варто зазначити, що риторику включили в *програми навчання* в Україні саме в ту пору, коли інтенсивно почала формуватися національна самосвідомість, коли з усією нагальністю постала проблема створення власної української держави. В ту пору Україна, як і вся ренесансна та постренесансна Європа, прагнула до широкого самовияву

особистості: вивчення риторики стало засобом піднесення духовної активності народу.

Духовне життя України будувалося на полемічності ще й тому, що до дискусії між православними й католиками додалася інтенсивна течія протестантизму, що палко обороняв власні позиції. Нарешті, в Україні тих часів (XVI-XVIII ст.) виникають братства, які ставлять за мету оборону православної віри та культури. Православні братства, зокрема, започатковували школи та книжність (особливо відзначаються Київське, Львівське та Луцьке братства); вони були відкриті для дітей з усіх верств населення.

В братських школах інтенсивно вивчали риторику, бо була потреба в обороні православ'я, в боротьбі за душі людей. Наприклад, в Київській братській школі (в стінах якої перебували ректорами такі видатні ритори, як І.Борецький, К.Сакович та М.Смотрицький) риторика та піїтика посідали почесне місце серед філологічних дисциплін.

Величезну роль у розвитку української культури у XVII ст. відіграв митрополит Київський *Петро Могила*, який на основі Київської братської школи заснував Академію, яка не поступалася тодішнім західноєвропейським університетам, а також започаткував літературу й мистецтво нового, барокового стилю, оновивши мову церковної пропаганди. В Академії вивчення риторики входило до програм найвищого освітнього рівня поряд з богослов'ям, філософією та поетикою.

Риторика епохи бароко культивує витончену алегоричність, риторичні й художні ефекти, поєднання пишноти стилю з думкою про «марноту світу цього». Ораторсько-проповідницька проза продовжує традиційно тлумачити Святе Письмо, догматику й моральні норми, проте вона збагачується переживаннями актуальних соціально-політичних проблем. Особливо це помітно в «словах», що називаються також «казання», які писали *Л.Баранович* («Мечь духовний», «Трубы словесь проповедных»), *И.Галятовський* («Ключь разумения»), *С.Яворський* («Вінець Христовъ»), *А.Радивіловський* («Огородокъ Маріи Богородиць») та ін.

Розкриваючи *п'яте та шосте питання*, потрібно звернути увагу на те, що риторика в Україні розвивалася на основі античної та західно-католицької традицій, що було започатковано *митрополитом Петром Могилою*, який дбав про осучаснення Православ'я. Та найглибшим її джерелом стала грецька патристика. Це була галузь, що розвивалася надзвичайно інтенсивно.

Риторичний твір «Ключ розуміння» (1659), написаний ректором Києво-Могилянської академії *Йоанікієм Галятовським* став першим друкованим посібником з гомілетики, куди увійшли вибрані проповіді автора. В них втілено просвітницьке прагнення популяризувати досягнення сучасної науки.

У його спадщині помітне місце посідає трактат «Наука короткая альбо способ зложеня казаня», написаний рідною мовою. Він містить правила й принципи складання проповідей (*казань*). Автор спирався на західні зразки, але використовував також традиції Івана Золотовустого. У всякому «казані» автор пропонує виявляти *три частини*: *ексордин* (*вступ*), *наррацію* (*оповідь*) та *конклюзію* (*завершення*). Всі ці частини не повинні відхилитися від основної

теми. Велику увагу приділено й завданню *ясності стилю*: автор закликає, аби всі люди зрозуміли, про що мовиться в проповіді, до ясності, виразності й простоти. Це становить особливо важливий момент для гомілета. Інколи Галятовський вдається до живого змалювання життєвих подій, особливо ж, коли прагне надати «матеріальності» дивам, необхідному моменту проповіді. Часом він використовує й елементи живої народної мови.

Певний резонанс мав виданий латиною підручник з риторики Стефана Яворського «Рука риторична».

Видатним українським ритором XVIII ст. був Феофан Прокопович, який читав курси поетики та риторики в Києво-Могилянській академії. Написані ним риторичні трактати й проповіді свідчать про дуже високий рівень риторичної вченості України. Високо цінується стиль таких панегіричних «слів» Прокоповича, як «Епінікон», «Слово про владу й честь царську» й т.п. Створив Прокопович також «*Духовний регламент*», в якому виклав *основні правила красномовства*. Зокрема, він навчає, як мусить триматися проповідник під час проповіді, висміює зайву жестикуляцію, вульгарну відсутність манер, коли проповідник хитається вельми, наче веслом гребе, руками сплескує, в боки упирається — словом, віддається своїм емоціям. Поза, жести, міміка — ніщо не залишається поза увагою досвідченого ритора. Він заперечує надмірну жестикуляцію й зайве пожвавлення оратора. Стримане хвилювання та скупий жест — сильніші й виразніші. Духовний оратор, на думку Ф.Прокоповича, не мусить звеличувати себе, хизуватися своїми талантами, переводити розмову на інше, коли чує похвалу собі.

Загалом Прокопович, широко послуговуючись античним та сучасним досвідом, дає безліч цінних практичних порад щодо організації тексту, розташування матеріалу, використання книжних та усних джерел тощо. Він детально змальовує техніку промови, не обминаючи увагою артикуляцію та пунктуацію. Звертає увагу і на способи збудження емоцій аудиторії: любов, прагнення, надії, радість, співчуття, жах, розпач, сором. Окремо говориться про місце жарту в промові, тонко диференціюються види іронії. Ф.Прокопович не обмежувався лише церковним красномовством, але й викладав своє бачення техніки судової промови. Він подав зразки писання листів, мовних зворотів, велику увагу приділив казуальному моменту (промови офіційні, панегіричні, весільні, при врученні подарунків, при привітанні гостей, при погребінні тощо).

Інші кийівські риторики XVII-XVIII ст. наслідують в основному ті ж принципи. Їх прийнято поділяти на *загальні*, що викладають основні принципи красномовства, *конкретні*, що стосуються «професійного» моменту, та *прикладні*, які навчають практичним прийомам елоквенції.

Практичне заняття № 8

Тема: Розвиток ораторського мистецтва в Україні та світі

Опрацювати такі питання:

1. Розвиток українського риторичного слова в XIX – XX ст.

2. Розвиток риторики в Європі нового часу.
3. Неориторика ХХ ст.
4. Сучасний стан ораторського мистецтва в Україні

Основні терміни та поняття: дискурс, дискурсивна риторика, неориторика, лінгвопрагматика, мовний етикет, аргументація, риторичний ідеал.

Виконати завдання: 1) створити доповідь, враховуючи вимоги неориторики.

2) знайти взірць промови сучасного громадського діяча, політика, публіциста. Дати їй характеристику з погляду дотримання неориторичних канонів та вимог, подати свій варіант промови.

Література:

1. Абрамович С. Риторика та гомілетика. – Чернівці, 1995. – С. 82 – 85.
2. Безменова Н.А. Неориторика: проблемы и перспективы // Семантика. Коммуникация. Стил. – М., 1991.
3. Брынская О.Н. Основные черты американской риторики новейшего времени: Автореф. дис. канд. филол. наук / МГУ – М., 1979.
4. История всемирной литературы: В 9 т. – М., 1984. – Т.2. – С. 337 – 360.
5. Михальская А. Педагогическая риторика: история и теория. – М., 1998. – С.154 – 232.
6. Неориторика: генезис, проблемы, перспективы. – М., 1987.
7. Перельман Х., Ольбрехт Л. Новая риторика: Трактат об аргументации // Язык и моделирование социальных взаимодействий. – М., 1987.
8. Рождественский Ю.В. Актуальные проблемы социалистической советской риторики // Риторика и стиль. – М., 1984.
9. Сычев О.А. Обучение риторике в эпоху компьютеров: введение в опыт США. – М., 1991.

Методичні вказівки

Щоб відповісти на *перше питання*, варто згадати, що пригніченість українського національного життя в складі Російської та Австро-Угорської монархій не сприяла розвою українського красномовства, а мовами освіти, церкви, юриспруденції були російська, німецька, польська або церковнослов'янська.

Такі видатні вчені, як М.Максимович та М.Погодін, довели, що українська мова не є якимось «діалектом», що це самостійна, добре розвинена мова. Однак все впиралося в державну політику. Після сумнозвісного циркуляра Валуєва 1863 р., в якому стверджувалося, що «никакого малоросійського язика не было, неть и быть не может» і тому подібних документів розвиток українського ораторства загальмувався.

Проте життя висувало й непересічні особистості, які продемонстрували зростання української національної самосвідомості і, певною мірою, пробудження українського риторичного слова. Цікавою постаттю є, наприклад,

Г.Яхимович, видатний церковний та політичний оратор першої половини ХІХ ст., професор богослов'я, львівський митрополит, посол до Віденського парламенту, один із засновників Головної Руської Ради у Львові. В маніфесті цієї організації було яскраво змальовано прагнення українства до політичного самовизначення; він закінчувався гаслом «Будьмо тим, чим бути можемо і повинні. Будьмо народом» *Г.Яхимович* залишився в історії української риторики як автор численних проповідей.

Пожвавлення суспільного життя в Росії та Україні після відміни кріпацтва спричинилося до піднесення ролі риторики, зокрема, в сфері судового красномовства. Судова реформа 1864 р. в Росії сприяла гласності суду, запровадженню інституту присяжних і, звичайно, певному розвитку судової риторики (переважно російськомовної).

Серед українських знавців риторики ХІХ ст. виділяється *К.Зелененький*, який викладав в Рішельєвському ліцеї в Одесі й написав кілька посібників, які перевидавалися і в ХХ ст.

Академічне красномовство в Україні, хоча й не рідною мовою, в ХІХ ст. набувало сили: визначними професорами-лекторами були *М.Максимович*, перший ректор Київського університету, та *В.Антонович*, професор цього ж університету, голова Історичного товариства Нестора-Літописця.

Відомим вченим-лектором та публіцистом був *М.Драгоманов*, громадський діяч, один з батьків української національної ідеї. Він читав лекції в гімназії, в Київському та Софійському університетах. Був одним із засновників учительських курсів для українських народних шкіл, ініціатором створення україномовних підручників.

На рубежі ХІХ-ХХ ст. в Україні з'являється ряд яскравих та популярних політичних пропагандистів. Серед них виділяється *М.Міхновський*, адвокат та політик, що виступив як один з організаторів Української народної партії. Написані ним для партії «Програма» та «Десять заповідей» стали помітним явищем політичного життя. Одночасно він був відомий як талановитий судовий оратор на політичних процесах.

Знаний був і голова Товариства українських поступовців, активний учасник українського політичного життя *Є.Чикаленко*. Ще наприкінці ХІХ ст. в Росії стали популярні його публіцистичні «Розмови про сільське хазяйство». Був видавцем газети «Громадська думка» — єдиної україномовної газети в Росії. В радянські часи створив «Спогади» та «Щоденник».

Особливим авторитетом користувався *М.Грушевський*, провідний діяч держави та національної освіти, вчений та публіцист. Грушевський відомий також як політичний оратор, який заслужено вважається одним з батьків української нації.

Загалом треба згадати, що 20-30-ті роки ХХ ст. — це трагічна епоха. З одного боку, це пора піднесення національної самосвідомості українців, буяння духовної та мистецької культури краю, розвій найрізноманітніших шкіл та течій в літературі та мистецтві. З іншого боку, цей національний ренесанс був приречений на загибель поступовою, плановою і невблаганною русифікацією

України. В цих умовах годі було й сподіватися на будь-який розвій української риторики.

Готуючи *третє питання*, необхідно засвоїти, що у розвинутих країнах, включаючи й Україну, формується сучасна риторика, або *неориторика*. Інформаційне суспільство несе новий стиль життя і потребує нової риторики. Вона повинна бути вищою мірою оперативною, забезпечувати уміння орієнтуватися у потоці життя та лабіринтах текстів, інформації, вміти тонко розуміти можливі смисли висловлювань, моментально реагувати. Якщо стара риторика визначала позицію автора і тільки враховувала особистість адресата, то сучасна риторика біполярна, діалогічна, ситуативна, більше звернена до імпровізування на основі максимальної готовності, моментальної орієнтації. Це вимагає величезного обсягу знань, гнучкого інтелекту, високої мовної підготовки. Саме тому риторика спирається на високий рівень володіння мовою та культурою мовлення.

При підготовці до *четвертого питання* варто зазначити, що новітня епоха історії України позначається спалахом риторичної енергії суспільства. В умовах реальної багатопартійності забувало *політичне красномовство*; частиною нашого життя стали дебати у Верховній Раді. Вивільнення духовного пошуку призвело до оновлення давньої церковної *гомільтики*: полеміка між представниками різних релігійних конфесій набуває широкого резонансу. Нечувано зростає популярність *юридичної освіти*, відкриваються нові юридичні навчальні заклади, в програмах яких риторика займає помітне місце. І звичайно, не бракує дотепного і гострого слова в нашому побуті: люди після десятиліть мовчання почали призвичаюватися до вільного виразу своїх думок та почуттів. Рупором цієї активності виступають численні газети та журнали; зросла кількість радіо- та телепрограм. Щоправда, вибух словесної енергії часом супроводжується й девальвацією слова, й пониженням культури мовлення, загостренням конфліктних ситуацій.

Необхідно подати детальну характеристику кількох промов сучасних громадських діячів, політиків, публіцистів, проаналізувати їх складові, навести приклади.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ ДО КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ

Питання до I змістового модуля

1. Предмет і зміст риторики як науки і навчальної дисципліни.
2. Значення риторики для сучасного українського суспільства (в умовах побудови правової української держави).
3. Фаховий аспект риторики і журналістська майстерність.
4. Проблеми і завдання риторичної науки.
5. Місце риторики серед інших дисциплін.
6. Неориторика, сучасні підходи до вивчення ораторського мистецтва.
7. Риторика як елемент культури. Риторичні основи журналістики як професії підвищеної мовленнєвої відповідальності.
8. Категорія моралі (етосу) в риторичі.
9. Сучасне ораторське мистецтво в засобах масової інформації.
10. Загальні поняття класичної риторики.
11. Логос як основна категорія класичної риторики.
12. Етос як основна категорія класичної риторики.
13. Пафос як категорія риторики й естетики.
14. Основоположні розділи класичної риторики.
15. Інвенція як розділ класичної риторики.
16. Диспозиція як розділ риторики.
17. Елоквенція та елокуція.
18. Меморія як розділ риторики.
19. Акція як розділ класичної риторики.
20. Жанри красномовства.
21. Теоретичні засади риторики. Своєрідність риторичної науки.
22. Види красномовства та сфери його застосування.
23. Зародження та головні риси академічного красномовства. Жанри академічного красномовства. Форми діалогу зі слухачами.
24. Найдавніші джерела політичного красномовства як засобу боротьби за владу. Жанри політичної риторичи.
25. Різновиди та функції судового (юридичного) красномовства.
26. Церковне красномовство, види та структура церковних проповідей.
27. Розповсюдження суспільно-побутового красномовства та його жанрів: ювілейних промов, привітальних слів, тостів, надгробних (поминальних) слів.
28. Характеристика риторичних законів: концептуального; моделювання аудиторії; стратегічного.
29. Складові тактичного закону риторичи. Мовленнєвий закон як система комунікативних якостей мовлення.
30. Риторичний закон ефективної комунікації. Системно-аналітичний закон.
31. Міфологія красномовства, основні риси риторичи Давнього Сходу.
32. Риторика Давньої Месопотамії. Ораторське мистецтво Давнього Єгипту.
33. Риторика Давньої Індії. Основні категорії класичної індійської поезики.

34. Ораторське мистецтво Давнього Ірану. Риторика Давнього Китаю.

Питання до II змістового модуля

1. Передумови виникнення риторики у Давній Греції. Розвиток античної риторики: Емпедокл, софістика, Ісократ.
2. Риторичний ідеал античності. Давньогрецькі риторичні школи.
3. Видатні давньогрецькі оратори (Горгій, Сократ, Платон).
4. Арістотель, Демосфен - визначні оратори Давньої Греції.
5. Місце риторичної техніки в культурі давніх греків.
6. Поняття істини, моралі, гармонії й краси у давньогрецькій риторичній школі.
7. Римський період розвитку античного красномовства (Гай Юлій Цезар, Квінтіліан).
8. Секрети майстерності Цицерона, три джерела красномовства.
9. Епідейктичне красномовство.
10. Гуманістичне спрямування сучасної риторики. Теорія і практика мовної комунікації як продовження розвитку класичної риторики в нових умовах.
11. Біблія як джерело риторичних засобів.
12. Красномовство біблійних проповідників (Старий та Новий Завіти).
13. Десять Заповідей (Декалог) як найважливіший зразок релігійно-дидактичної риторики Біблії.
14. Проповідь, пророче слово і повчальні слова як різновиди біблійного красномовства.
15. Формування засад середньовічного європейського красномовства (Філон Александрійський, Тертулліан).
16. Розвиток патристики: Августин Аврелій, Єронім.
17. Візантійська теорія риторики (Афанасій Александрійський, Василь Великий, Григорій Богослов, Іван Золотовустий).
18. Розвиток риторики на Заході в Середні віки. Риторика та гомілетика.
19. Коран як джерело арабської словесності, літератури, риторики. Роль Корану в становленні мусульманського красномовства.
20. Розвиток ораторського мистецтва в Україні. Витоки давньоукраїнського красномовства (Київська Русь). Літопис Нестора.
21. «Слово про Закон та Благодать» митрополита Іларіона як зразок раньоукраїнської риторики.
22. Риторичні засади «Слова» Кирила Туровського, «Повчання» Володимира Мономаха, «Слова про Ігорів похід».
23. Українське красномовство в XIII – XVII ст (І.Вишенський, Г.Сковорода, Петро Могила, Л.Баранович).
24. Патристика як ораторська проза.
25. Розвиток української ораторської та агіографічної прози к.ХІУ – поч. ХУІ ст. Резонанс української культури в східнослов'янських землях (Стефан Яворський, Феофан Прокопович). Зародження полемічної літератури.
26. Київська школа риторики ХУІІ –ХУІІІ ст.

27. Риторичне вчення Феофана Прокоповича.
28. Риторичні твори «Ключ розуміння» Й.Галятовського, праці М.Ломоносова.
29. Латиномовні поетики і риторики ХУІІ - 1 пол. ХУІІІ ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні.
30. Розвиток українського риторичного слова в ХІХ - ХХст. (К.Зеленецький, М.Максимович, М. Драгоманов, М.Грушевський).
31. Курси філософії та риторики професорів Києво-Могилянської Академії.
32. Сучасний стан ораторського мистецтва в Україні.
33. Розвиток риторики в Європі нового часу. Занепад церковного красномовства.
34. Неориторика ХХ ст.: генезис, проблеми, перспективи. Розвиток дипломатичного, військового, академічного, судового та епідектичного красномовства.
35. Вплив суспільно-політичних процесів в Європі ХІХ ст. на розвиток риторичної науки. Основні риси американської риторики новітнього часу.
36. Навчання основам риторики в епоху комп'ютерів. Вплив розвитку масових комунікацій на техніку мовлення.
37. Сучасний риторичний ідеал.
38. Сучасні українські промовці (на вибір). Риторика як шлях удосконалення особистості і фахівця.

САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ з курсу «РИТОРИКА»

Тема: Розвиток риторики в Європі нового часу

Опрацювати такі питання:

1. Неориторика XX ст.: генезис, проблеми, перспективи.
2. Розвиток дипломатичного, військового, академічного, судового та епідектичного красномовства. Занепад церковного красномовства.
3. Вплив суспільно-політичних процесів в Європі XIX ст. на розвиток риторичної науки.
4. Основні риси американської риторики новітнього часу.
5. Навчання основам риторики в епоху комп'ютерів.

Виконати завдання: знайти взірць промови американського громадського діяча, політика, публіциста. Дати їй характеристику з погляду дотримання канонів та вимог неориторики, подати свій варіант промови.

Література:

1. Безменова Н. Неориторика: проблемы и перспективы // Семантика. Коммуникация. Стилль – М., 1991.
2. Брынская О.Н. Основные черты американской риторики новейшего времени: Автореф. дис. канд. филол. наук / МГУ – М., 1979.
3. История всемирной литературы: В 9 т. – М., 1984. – Т.2. – С. 337 – 360.
4. Неориторика: генезис, проблемы, перспективы. – М., 1987.
5. Перельман Х. Новая риторика: Трактат об аргументации//Язык и моделирование социальных взаимодействий. – М., 1987.
6. Сычев О.А. Обучение риторике в эпоху компьютеров: введение в опыт США. – М., 1991.

Тема: Сучасний стан ораторського мистецтва в Україні

Виконати завдання:

1. Проаналізувати кілька публічних виступів із засобів масової інформації щодо відповідності вимогам класичної риторики.
2. На підставі опрацьованих наукових статей обґрунтувати висновок про практичне застосування ораторського мистецтва в Україні на сучасному етапі.
3. Створити кілька рекламних текстів, дотримуючись риторичних канонів античного, давньоукраїнського красномовства та неориторики.

Література:

1. Безменова Н.А. Неориторика: проблемы и перспективы // Семантика.
2. Коммуникация. – М., 1991.
3. Вагапова Д. Риторика в интеллектуальных играх и тренингах. – М., 2001.

4. Гнатенко В. Цариця наук — риторика //Літ. Укр. — 1993. — 25 берез.
5. Любимов А. НЛП. Мастерство коммуникации. – М., 2003.
6. Сергеечева В. Как говорить убедительно. Стратегия и тактика общения. – М., 2002.

Тема: Характеристика риторичних законів

Опрацювати такі питання:

1. Концептуальний закон риторики як перший крок мовленнєвого циклу.
2. Закон моделювання аудиторії.
3. Використання стратегічного закону як системи побудови програми впливу на конкретну аудиторію.
4. Складові тактичного закону.
5. Мовленнєвий закон як система комунікативних якостей мовлення.
6. Закон ефективної комунікації.
7. Системно-аналітичний закон.

Виконати завдання: 1) написати риторичний твір, застосовуючи усі риторичні закони. Проаналізуйте кожен етап вашої ораторської діяльності та визначте характерні риси кожного закону.

2) Створити риторичні промови на одну тему для 3 різних аудиторій, поясніть різницю у виборі мовленнєвих та інших риторичних засобів.

Література:

1. Сагач Г. Риторика/ Г.Сагач. – К.: Вища шк., 2000. – 489с.
2. Хоменко І.В. Еристика. Мистецтво полеміки/І.Хоменко. – К.: Центр учб. літ-ри, 2008 – 279с.
3. Чибісова Н.Г., Тарасова О.І. Риторика: навч. посібник /Н.Тарасова. – К.:Вища шк., 2003. – 411с.
4. Мацько Л.І., Мацько О.М. Риторика: навч. посібник/Л.Мацько. – К.: Вища шк., 2003 – 311с.
5. Абрамович С.Д., Чікарькова М.Ю. Риторика: навч. посібник/ С.Абрамович. – Львів: ПАІС, 2001 – 397с.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ з курсу «РИТОРИКА»

Опрацювавши 2-3 наукові джерела, підготувати доповідь на одну із запропонованих тем:

- 1) Основні риси риторики **Давнього Сходу**. Риторика Давньої Месопотамії.
- 2) Риторика Давнього Єгипту.
- 3) Риторика Давньої Індії.
- 4) Риторика Давнього Ірану.
- 5) Риторика Давнього Китаю.

Рекомендована література:

1. Варга Д. Древний Восток: У начал истории письменности. – Будапешт, 1985.
2. Гринцер П.А. Основные категории классической индийской поэтики. – М., 1987.
3. Литература Древнего Востока. – М., 1962.
4. На ріках Вавілонських: З найдавнішої літератури Шумеру, Вавілону, Палестини. – К., 1991. – 398с.
5. Рождественский Ю.В. Теория риторики. – М., 1997. – С.42 – 49.
6. Сагач Г.М. Золотослів. – К., 1993. – С.11.

б) Античне ораторське мистецтво. Виникнення і розвиток риторики в Давній Греції (Емпедокл, софістика, Ісократ).

- 7) Видатні давньогрецькі оратори:
- 8) Сократ,
- 9) Платон,
- 10) Арістотель,
- 11) Демосфен.
- 12) Римський період розвитку античного красномовства (Ціцерон, три джерела красномовства).

Рекомендована література:

1. Аверинцев С.С. Античный риторический идеал и культура Возрождения // Античное наследие в культуре Возрождения. – М., 1984.
2. Античные риторики. – М., 1978.*
3. Античная поэтика: Риторическая теория и литературная практика. – М., 1991.*
4. Борухович В. Ораторское искусство Древней Греции // Ораторы Греции. – М., 1985. – С. 5 – 24.
5. Дюбуа Ж., Эделин Ф., Клинкаенберг Ж.-М. Общая риторика. – М., 1986. – С.27 .
6. Козаржевский А.Ч. Античное ораторское искусство. – М., 1980.*

7. Корнилова Е.Н. Риторика – искусство убеждать: своеобразие публицистики античной эпохи. – М., 1998.*
8. Риторика // Словарь античности. – М., 1992. – С. 496 – 498.
9. Сагач Г.М. Золотослів. – К., 1993. – С. 8 – 11.
10. Цицерон Марк Туллий. Три трактата об ораторском искусстве. – М., 1994.

13) Красномовство біблійних проповідників (Старий та Новий Завіти).

Рекомендована література:

1. Библийская энциклопедия. – Oxford, 1995.
2. Гече Г. Библийские истории. – М., 1990.
3. История всемирной литературы: В 9 т. – М., 1983. – Т.1. – С.271 – 302, 501 – 515.
4. Лопухин А.П. Толковая Библия, или комментарий на все книги Св. Писания Ветхого и Нового Завета: В 3 т. – Стокгольм, 1987.
5. Михальская А. Педагогическая риторика: история и теория. – М., 1998. – С.93.

14) Ораторське мистецтво в Середні віки. Формування засад середньовічного європейського красномовства.

15) Візантійська теорія риторики.

16) Розвиток риторики на Заході в Середні віки.

Рекомендована література:

1. Абрамович С. Риторика та гомілетика. – Чернівці, 1995. – С.41 – 85.
2. Абрамович С.Д., Гураль М.И., Чикарькова М.Ю. Риторика. Ч.1. История развития риторики. – Черновцы, 2000. – С.40 – 51.
3. Амфитеатров Я. Чтение о церковной словесности, или гомілетика. – Ч. I, II. – К., 1846.
4. Раннехристианские церковные писатели: Антология. – Брюссель, 1964.
5. Рождественский Ю.В. Теория риторики. – М., 1997. – С. 57 – 64.

17) Роль Корану в становленні мусульманського красномовства.

Рекомендована література:

1. Грязневич П.А. Коран // Краткая литературная энциклопедия: В 9 т. – Т. 3. – М., 1966. – С. 726 – 729.
2. История всемирной литературы: В 9 т. – Т.2. – М., 1984. – С. 216 – 218.
3. Крымский А. История мусульманства. – Ч. 1. – М., 1904.
4. Абрамович С.Д., Чикарькова. Риторика. – Львів, 2001. – С. 74 – 76.

18) Розвиток риторики в Європі нового часу.

19) Неориторика ХХ ст.

Рекомендована література:

1. Абрамович С. Риторика та гомілетика. – Чернівці, 1995. – С. 82 – 85.

2. Безменова Н.А. Неориторика: проблемы и перспективы // Семантика. Коммуникация. Стилль. – М., 1991.
3. Брынская О.Н. Основные черты американской риторики новейшего времени: Автореф. дис. канд. филол. наук / МГУ – М., 1979.
4. Гурвич С.С., Погорелко В.Ф., Герман М.А. Основы риторики. — К., 1978. – С. 20 – 28.
5. История всемирной литературы: В 9 т. – М., 1984. – Т.2. – С. 337 – 360.
6. Неориторика: генезис, проблемы, перспективы. – М., 1987.
7. Перельман Х., Ольбрехт Л. Новая риторика: Трактат об аргументации // Язык и моделирование социальных взаимодействий. – М., 1987.
8. Рождественский Ю.В. Актуальные проблемы социалистической советской риторики // Риторика и стиль. – М., 1984.
9. Сычев О.А. Обучение риторике в эпоху компьютеров: введение в опыт США. – М., 1991.

- 20) Витоки давньоукраїнського красномовства (Київська Русь: Іларіон, Кирило Туровський).
- 21) Українське красномовство в XIII – XVII ст.:
- 22) І.Вишенський,
- 23) Г.Сковорода,
- 24) Петро Могила, Л.Баранович.
- 25) Київська школа риторики XVII –XVIII ст. (Й.Галятовський, Ф.Прокопович, М.Ломоносов).
- 26) Розвиток українського риторичного слова в XIX ст.
- 27) Сучасний стан ораторського мистецтва в Україні.

Рекомендована література:

1. Вомперский В.П. Риторика в России в XVII – XVIII вв. – М., 1988.
2. Історія української літератури: У 3 т. – Т.1. – К., 1967.
3. Маслюк В.П. Латиномовні поетики і риторики XVII - 1 пол. XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. – К., 1983.
4. Сагач Г.М. Золотослів. – К., 1993. – С. 222 – 252.
5. Пелешенко Ю.В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози к.ХІУ – поч. ХУІ ст. – К., 1990.*
6. Стратий Л.М. и др. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево- Могиланской Академии. – К., 1982.
7. Огієнко (митр. Іларіон). Українська культура. – К., 1918.
8. Хрестоматія з давньої української літератури / Упор. О.І. Білецький. – К., 1967.
9. Чепіга І.П. Ораторське мистецтво на Україні в ХУІ – ХУІІІ ст // Українська мова і література в школі. – 1989. - № 10. – С.64 – 68.

Теоретичні питання та завдання до заліку

1. Предмет і зміст риторики як науки і навчальної дисципліни.
2. Значення риторики для сучасного українського суспільства (в умовах побудови правової української держави).
3. Фаховий аспект риторики і журналістська майстерність.
4. Проблеми і завдання риторики науки.
5. Місце риторики серед інших дисциплін.
6. Неориторика, сучасні підходи до вивчення ораторського мистецтва.
7. Риторика як елемент культури.
8. Риторичні основи журналістики як професії підвищеної мовленнєвої відповідальності.
9. Категорія моралі (етосу) в риторичі.
10. Сучасне ораторське мистецтво в засобах масової інформації.
11. Загальні поняття класичної риторики.
12. Логос як основна категорія класичної риторики.
13. Етос як основна категорія класичної риторики.
14. Пафос як категорія риторики й естетики.
15. Основоположні розділи класичної риторики.
16. Інвенція як розділ класичної риторики.
17. Диспозиція як розділ риторики.
18. Елоквенція та елокуція.
19. Меморія як розділ риторики.
20. Акція як розділ класичної риторики.
21. Жанри красномовства.
22. Теоретичні засади риторики. Своєрідність риторики науки.
23. Види красномовства та сфери його застосування.
24. Зародження та головні риси академічного красномовства. Жанри академічного красномовства. Форми діалогу зі слухачами.
25. Найдавніші джерела політичного красномовства як засобу боротьби за владу. Жанри політичної риторики.
26. Різновиди та функції судового (юридичного) красномовства.
27. Церковне красномовство, види та структура церковних проповідей.
28. Розповсюдження суспільно-побутового красномовства та його жанрів: ювілейних промов, привітальних слів, тостів, надгробних (поминальних) слів.
29. Характеристика риторичних законів: концептуального; моделювання аудиторії; стратегічного.
30. Складові тактичного закону риторики. Мовленнєвий закон як система комунікативних якостей мовлення.
31. Риторичний закон ефективної комунікації. Системно-аналітичний закон.
32. Міфологія красномовства, основні риси риторики Давнього Сходу.
33. Риторика Давньої Месопотамії. Ораторське мистецтво Давнього Єгипту.
34. Риторика Давньої Індії. Основні категорії класичної індійської поетики.
35. Ораторське мистецтво Давнього Ірану. Риторика Давнього Китаю.

36. Передумови виникнення риторики у Давній Греції. Розвиток античної риторики: Емпедокл, софістика, Ісократ.
37. Риторичний ідеал античності. Давньогрецькі риторичні школи.
38. Видатні давньогрецькі оратори (Горгій, Сократ, Платон).
39. Арістотель, Демосфен – визначні оратори Давньої Греції.
40. Місце риторичної техніки в культурі давніх греків.
41. Поняття істини, моралі, гармонії й краси у давньогрецькій риторичній школі.
42. Римський період розвитку античного красномовства (Гай Юлій Цезар, Квінтіліан),
43. Секрети майстерності Цицерона, три джерела красномовства.
44. Епідейктичне красномовство.
45. Біблія як джерело риторичних засобів.
46. Красномовство біблійних проповідників (Старий та Новий Завіти).
47. Десять Заповідей (Декалог) як найважливіший зразок релігійно-дидактичної риторичної Біблії.
48. Проповідь, пророче слово і повчальні слова як різновиди біблійного красномовства.
49. Формування засад середньовічного європейського красномовства (Філон Александрійський, Тертулліан).
50. Розвиток патристики: Августин Аврелій, Єронім.
51. Візантійська теорія риторичної науки (Афанасій Александрійський, Василь Великий, Григорій Богослов, Іван Золотовустий).
52. Розвиток риторичної науки на Заході в Середні віки. Риторика та гомілетика.
53. Коран як джерело арабської словесності, літератури, риторичної науки. Роль Корану в становленні мусульманського красномовства.
54. Розвиток ораторського мистецтва в Україні. Витоки давньоукраїнського красномовства (Київська Русь). Літопис Нестора.
55. “Слово про Закон та Благодать” митрополита Іларіона як зразок раньоукраїнської риторичної науки.
56. Риторичні засади “Слова Кирила Туровського, “Повчання” Володимира Мономаха, “Слова про Ігорів похід”.
57. Українське красномовство в XIII – XVII ст. (І.Вишенський, Г.Сковорода, Петро Могила, Л.Баранович).
58. Патристика як ораторська проза.
59. Розвиток української ораторської та агіографічної прози к.ХІУ – поч. ХУІст. Резонанс української культури в східнослов'янських землях (Стефан Яворський, Феофан Прокопович). Зародження полемічної літератури.
60. Київська школа риторичної науки ХУІІ – ХУІІІ ст.
61. Риторичне вчення Феофана Прокоповича.
62. Риторичні твори “Ключ розуміння” Й.Галятовського, праці М.Ломоносова.
63. Латиномовні поетики і риторичні науки ХУІІ - 1 пол. ХУІІІ ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні.
64. Розвиток українського риторичного слова в ХІХ - ХХст. (К.Зеленецький, М.Максимович, М. Драгоманов, М.Грушевський).

65. Курси філософії та риторики професорів Києво-Могилянської Академії.
66. Розвиток риторики в Європі нового часу. Занепад церковного красномовства.
67. Неориторика ХХ ст.: генезис, проблеми, перспективи. Розвиток дипломатичного, військового, академічного, судового та епідектичного красномовства.
68. Вплив суспільно-політичних процесів в Європі ХІХ ст. на розвиток риторичної науки. Основні риси американської риторики новітнього часу.
69. Навчання основам риторики в епоху комп'ютерів. Вплив розвитку масових комунікацій на техніку мовлення.
70. Сучасний стан ораторського мистецтва в Україні
71. Теорія і практика мовної комунікації як продовження розвитку класичної риторики в нових умовах.
72. Сучасний риторичний ідеал. Гуманістичне спрямування сучасної риторики.
73. Сучасні українські промовці (на вибір). Риторика як шлях удосконалення особистості і фахівця.

Залік проводиться усно в індивідуальному порядку. Максимальне оцінювання студенту забезпечують відповіді на теоретичні питання, а також якісне виконання одного з практичних завдань, наприклад:

- написати риторичний твір, застосовуючи усі риторичні закони. Проаналізуйте кожен етап вашої ораторської діяльності та визначте характерні риси кожного закону;
- створити невеликі риторичні промови на одну тему для 3 різних аудиторій, поясніть різницю у виборі мовленнєвих та інших риторичних засобів;
- виголосити доповідь, враховуючи вимоги неориторики.

За підсумками заліку студент 2 курсу повинен продемонструвати:

- ✓ знання етапів історичного розвитку та ключових понять, розділів та законів як класичної, так і сучасної риторичної науки.
  - ✓ навички аналізу та членування текстів різних типів,
- уміти:**
- ✓ визначати тему, докази, мовні засоби та доцільність кожного слова в тексті;
  - ✓ розрізняти тропи і фігури української мови;
  - ✓ використовуючи свої знання й досвід інших промовців, продукувати тексти різних типів промов з потрібної теми і для різних ситуацій.

Короткий термінологічний словник

Абсурд — безглузді твердження; вислови, позбавлені раціонального змісту. Абсурд відрізняється від нісенітниці: нісенітниця не істинна, проте не хибна, а абсурдний вислів осмислений і внаслідок своєї суперечності є хибним.

Автентичний текст — достовірний текст певного автора.

Автобіографія — власний опис свого життя.

Автологічна лексика — слова з прямим значенням; численно переважають у будь-якій формі національної мови.

Автонім — справжнє ім'я автора, на противагу імені вигаданому — псевдоніму.

Автор — творець тексту, промови, наукового дослідження тощо.

Автореферат — короткий виклад автором змісту своєї наукової праці.

Авторські слова — 1) слова, з допомогою яких до тексту вводять пряму мову; 2) слова, що належать тільки певному автору і не підлягають змінам: авторські слова Тараса Шевченка, авторські слова Івана Франка.

Агіографія — різновид церковної літератури; оповідання про життя осіб, яких церква проголосила святими.

Агітаційна промова — промова, що зосереджується на якому-небудь політичному питанні, ідеї, факті, містить заклик до певної діяльності й адресована до широких мас.

Аграматизм — порушення мовлення людини, що виявляється у неправильному використанні граматичних елементів і форм.

Адаптація — пристосування тексту до можливостей сприймання читача.

Азіанізм — пишний стиль, що виник в елліністичний період у грецьких землях Малої Азії, де намагалися перевершити класичних ораторів за рахунок широкого вживання експресивних прийомів.

Академічне красномовство — ораторське вміння науковця та викладача, що доповідає про результати дослідження або популяризує досягнення науки. Основні *жанри*: наукова доповідь, наукове повідомлення, наукова лекція (вузівська та шкільна), реферат, виступ на семінарському занятті, науково-популярна (публічна) лекція, бесіда.

Акростих — вірш-загадка, в якому початкові букви рядків складають слово-відгадку.

Активний словник — запас слів, які мовець не тільки розуміє, а й практично використовує в усній та писемній мові.

Актуалізація — реалізація можливостей мовних одиниць відповідно до стилістичної мети спілкування: семантико-стилістичне наголошення, змістове виокремлення мовних одиниць за несподіваними мовними зв'язками.

Акцент — особливості вимови, що зумовлені специфікою артикуляційної бази рідної мови і виявляються у мовленні нерідною мовою.

Алегорія — образ, в якому зображення має переносне значення; вираження ідеї в предметному образі: *лисиця — хитрість, осел — тупа упертість, вовк — хижацтво*.

Алітерація — стилістичний прийом повторення однакових або близьких за акустико-артикуляторними ознаками приголосних звуків з метою створення звукового образу або фону.

Алогізм — порушення послідовності, логіки в міркуванні, що веде до викривлення думки і можливості зловживання довірою аудиторії. Виникає як наслідок *логічних помилок*.

Алюзія — стилістична фігура: натяк на якийсь відомий факт. Зловживання нею може затьмарити зміст.

Ампліфікація — прийом традиційної риторики, що полягає у зумисному нагромадженні кількох схожих означень для підсилення певного явища.

Амфіболія — структури, що допускають двозначне тлумачення. Амфіболія розуміється як стилістичний ефект загадковості або як недогляд, який можна усунути перебудовою речення.

Анадиплоза — фігура, що поєднує одним словом чи конструкцією передню строфу (чи речення) з наступною.

Анаклаза — прийом фоностилістики, що створює ефект скандування розривом складів, подовженням звуків.

Анаколуф — стилістична фігура, в основі якої лежить граматична неузгодженість членів речення, зміщення конструкцій, порушення синтаксичних зв'язків.

Аналогія — схожість явищ, яка у певних ситуаціях є підставою для умовиводів (наприклад, коли промовець хоче пояснити щось незнайоме за допомогою знайомого). Обов'язковою умовою при наведенні аналогії є порівняння за суттєвими ознаками (а не випадковими). До неї не слід вдаватися академічному оратору; але широко вживається в інших *видах красномовства*.

Анантаподотон — стилістична фігура, що є різновидом анаколуфа. З двох елементів парного виразу вживається тільки перший: *Нема на світі України, немає другого Дніпра...* (Т. Шевченко).

Анантаксис — вставляння звуків для евфонічного звучання, полегшення вимови (*зі мною, зо dna*). Анантаксисом називають і «паразитичні звуки» в живому мовленні.

Анафора — стилістична фігура, що створюється повторенням одних і тих самих елементів мови на початку кожного паралельного ряду: рядка, строфи, абзацу. Анафора буває звукова, лексична, морфемна, синтаксична.

Аномінація — стилістична *фігура*: створення нового слова на основі двох інших, відомих слів. Найчастіше А. використовується для сатиричного ефекту.

Анекдот — коротке усне жартівливе оповідання про якийсь випадок чи ситуацію з несподіваним дотепним закінченням.

Антитеза — стилістична фігура, що характеризується симетричною будовою і різким протиставленням понять, образів, думок.

Антифразис — стилістична фігура, яка будується на вживанні слова в протилежному значенні: *страшенно гарна*.

Антоніми — стилістичні засоби (переважно лексеми з протилежним значенням) для створення виразного контрасту.

Антономазія — стилістичний засіб оцінної експресії, що досягається заміною власної назви описовим зворотом: *Безсмертний Кобзар* (про Т. Шевченка).

Апологія — промова на захист самого себе, яку писали для звинувачених давньогрецькі логографи-софісти.

Апокопа — скорочення слів у результаті випускання звуків.

Апосіопеза, або замовчування — стилістична фігура, обрив, що містить в собі щось невимовлене, підтекст. Мова переривається тому, що потрібно щось “сховати” чи імітувати таємницю.

Апосіопезис – стилістична фігура, що утворюється несподіваною паузою, яка розриває конструкцію. Використовується для вираження вагань або емоцій, розпачу мовця.

Апорія — фігура думки, в якій відповіддю на запитання буде весь наступний текст.

Апостроф(а) – широка фігура думки, в якій оповідь переривається звертанням до когось одного зі слухачів або читачів. Апострофа може мати різний риторичний зміст і мовну конфігурацію. Це може бути моралізаторське нагадування, повчання, прохання про допомогу, звертання до честі і гідності, догана, скарга, прокляття, моління, прохання тощо. Те саме, що й риторичне звертання.

Арготизми — стилістичні засоби (лексеми) для створення ефекту потайного мовного відокремлення: *колеса* (наркотики), *ксива* (документи).

Артикуляція — система положень органів, що вимовляють звуки. Чіткість артикуляції необхідна для оратора, визначається правильним положенням цих органів.

Архаїзми — стилістичні засоби (лексеми), що мають конотацію попередніх мовних епох і тому використовуються для створення стилістичних ефектів історичного колориту, урочистості, піднесеності, патетики або створення ефекту комізму, іронії, пародії, індивідуалізації мовлення персонажів.

Асиндетон — стилістична фігура, що має будову багатокomпонентного складного безсполучникового речення: *Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє* (Т. Шевченко).

Астеїзм — схвалення у вигляді осуду.

Астесмус — фігура думки, що прикрашає мовлення доречним виразом — вставкою, згадкою, дотепом, приказкою чи прислів'ям, сентенцією, афоризмом тощо.

Асонанс — повторення голосних з метою створення художнього образу і підсилення звучності тексту.

Аттицизм — наслідування зразків аттичної стилістики У-ІУ ст. до Христа, яке спостерігається в античній літературі та риторичі в елліністичну епоху.

Атіологія — фігура думки, в якій на поставлене мовцем запитання відповідати слід йому ж: *Чи можемо ми сказати, що все у нас гаразд? Ні, не можемо.*

Афективний — такий, що стосується гострих, неконтрольованих розумом емоцій.

Афоризм — короткий влучний вислів, який у стислій, зручній для запам'ятовування формі подає глибоку думку.

Біблеїзм — слово або вираз, запозичені з Біблії, що створюють відповідну стильову атмосферу, інколи — церковнослов'янїзм.

Бібліографія — допоміжна наукова дисципліна, яка допомагає оратору зорієнтуватися в друкованих виданнях (рукописах) і базується на правилах бібліографічного опису.

Благання — в античній риториці фігура думки, якою мовець може випросити допомогу. Поширена в молитвах, заклинаннях тощо.

Варваризми — стилістичні засоби (лексеми), як правило, іншомовного походження, які не стали загальноживаними, не повністю засвоєні мовою.

Варіант — стилістичне поняття, за яким допускаються паралельні форми. Є варіанти комбінаторні, факультативні й стилістичні.

Виділення — надання якомусь мовному елементу особливої стилістичної ваги.

Включення — стилістичний прийом, при якому вірш або речення починається і закінчується одним і тим самим словом.

Внутрішня мова — стилістичний засіб у художньому тексті. Це мовлення персонажа «про себе».

Вставні слова, словосполучення, речення — засіб стилістичного синтаксису. Слова, словосполучення і речення, які вводяться в інше речення, але синтаксично з ним не пов'язані, інтонаційно відокремлюються від нього і вносять додаткові повідомлення, уточнення чи пояснення до змісту основного речення.

Вульгаризми — лексеми, що мають знижене (пейоративне) забарвлення і перебувають за межами літературної норми: *ника, жерти, здихати, гарикати*.

Вчення про три стилі — гармонійна стилістична система, яку започаткували Цицерон, Квінтіліан та ін., в Україні — Феофан Прокопович, в Росії — Михайло Ломоносов. Стиль простий (низький) — ощадливий, ясний, скромний, позбавлений тропів, потребує слів невишуканих, комунікативних, поширений у буденному житті; стиль високий (піднесений) — багатий, насичений тропами і фігурами, стандартно відпрацьований, призначений для святкових промов і високого чину; стиль середній (поміrkований) — позбавлений крайностей низького і високого. Ритори вважали його ідеалом мови, мірою такту.

Гармонія — якість мовлення, якої має прагнути мовець (гармонія змісту і форми, звучання, настрою, тону).

Гіпербола — образне перебільшення за розміром, силою, значенням: *Так ніхто не кохав. Через тисячі літ лиш приходить подібне кохання* (В. Сосюра).

Гіпероха — вид гіперболи, найбільша похвала: *Нічого кращого за неї нема під сонцем*.

Гісторологія — фігура думки, що виражає важливі, з погляду мовця, побажання, використовується на закінчення риторичного дискурсу, рідше — на початку.

Гіфен — прийом зумисного злиття окремих слів у одне складне слово: *Ах, Стрункодівчина, Русодівчина, Руходівчина, Теплодівчина в ажурній сукні* (М. Семенко).

Глоса — у риториці Арістотеля і пізніше це слова та вирази, що перебувають поза звичайним уживанням, якісь особливі (архаїзми, поетизми тощо).

Глосарій — тлумачний словник застарілих і малозрозумілих слів.

Гнома — мудрий вислів, афоризм, викладений у формі двовірша.

Гомілет — християнський проповідник, майстер *гомілетики*.

Гомілетика — християнська риторика, що має на меті витлумачення Біблії через проповідь чи повчальну бесіду; один із видів красномовства, що вивчає правила побудови церковної проповіді.

Гомілія — вид духовної промови, духовне навчання.

Горгієві фігури — вперше введені *Горгієм* різноманітні прийоми, які зближували ораторську промову з поезією (симетрично-ритмічна побудова речень, використання рим та тропів) і частково спиралися на практику фольклорних заклинань.

Гра — самовияв особистості, може набувати характеру рольової гри. Для оратора важливо вміти перевтілюватися, тому підготовка оратора включає моменти, які вивчаються в акторських школах.

Градаційні сполучники — складені сполучники, що утворюються з двох компонентів і виражають найчастіше зіставно-протиставні відношення, причому друга частина має більше смислове навантаження порівняно з першою: *не тільки ..., ай; не стільки ..., скільки; не те щоб .., але*.

Градація — стилістична фігура певної будови, в якій кожна наступна частина посилює (або послаблює), нагнітає смислове чи емоційно-експресивне значення. В результаті зростає стилістичний ефект висловлення і враження від нього. Градація буває висхідна, при якій стилістичний ефект збільшується, наростає і посилюється значення з додаванням кожного наступного компонента фігури: *Прийшов, побачив, переміг* (Юлій Цезар). Градація низхідна, навпаки, характеризується з кожною наступною частиною зменшенням значення, спаданням стилістичного ефекту і враження від нього: *На майдані пил спадає. Замовкає річ. Вечір. Ніч* (П. Тичина).

Грамотність — знання правил мови і вміння ними користуватися, є надзвичайно важливою для оратора. Ораторська грамотність— обізнаність у сфері науки про красномовство.

Гротеск — поетичний прийом зумисного спотворення або змішування контрастів: трагічного і комічного, доброго та злого, реального і фантастичного.

Гумор — змалювання явищ в м'якій, жартівливій інтонації (на відміну від *сатири*).

Гемінація — експресивне подвоєння; те саме, що й подвоєння, редуплікація.

Дедукція — метод умовиводу від загального до конкретного. Звичайно протиставляється індукції.

Демагогія — голослівні аргументи, що мають вигляд глибокої аргументації, а насправді прикривають корисливі розрахунки та некомпетентність, прагнення маніпулювати людьми.

Демінутив — виразні стилістичні засоби, поширені в усній і художній мові. Це назви суфіксальних утворень із семантикою зменшуваності, емоційної оцінності, інтимності.

Дигресія — стилістичний прийом миттєвого відхилення від теми, викладу для того, щоб слухачі відпочили від інтелектуального чи емоційного напруження (може бути жарт, примовка).

Дикція — манера вимовляння звуків слів. Правильна дикція — чітка та ясна.

Дискусія — публічне (і часто конфліктне) обговорення якоїсь проблеми. Оратор повинен вміти організувати і припинити дискусію в потрібний йому момент.

Диспут — організована форма *дискусії*, інколи — зі заздалегідь визначеними ролями. Особливого значення в ньому набуває здатність оратора переконувати

Дихання — найважливіша фізіологічна функція організму, чинник формування голосу. Правильно поставлене дихання дає ораторові змогу звучно, виразно й тривалий час говорити перед аудиторією. Існує система вправ, спрямованих на розробку правильного дихання.

Діалектизми — стилістичні засоби, що використовуються в художніх текстах для створення стилістичного ефекту місцевого колориту, для індивідуалізації мови персонажів — носіїв певної говірки.

Діалог — функціонально-комунікативний вид мовлення, що характеризується безпосереднім словесним обміном думками між двома мовцями.

Діапазон голосу — звуковий обсяг ораторського голосу, що визначається інтервалом між найнижчим і найвищим звуками. Оратору важливо знати свій діапазон голосу.

Діафора — стилістична фігура, різновид повтору: повторюються слово чи вираз, які щойно прозвучали, з тим, щоб надати їм більш експресивного звучання.

Доведення — процес доказу оратором справедливості (чи навпаки) якогось твердження. Використовуються методи *індукції* та *дедукції* (інколи *аналогії*). Оратор може доводити свою думку, спираючись на власний досвід, чужі думки (в т.ч. цитати), очевидні факти тощо.

Домінанта — одне зі стилістичних понять, що у низці однотипних мовних одиниць є носієм основного значення і підпорядковує собі всі інші змістові й стилістичні значення.

Доступність промови — побудова виступу з урахуванням особливостей аудиторії (вікових, соціальних, світоглядних та ін.).

Драма — твір художньої літератури, який життя й характери героїв, гострі конфлікти розкриває через розмови дійових осіб (монологи, діалоги, полілоги) і призначений для сценічного втілення. Має індивідуалізовану мову персонажів і сценічні засоби.

Думи — пісенно-епічні українські народні твори, що мають специфічну ритміко-образну систему і героїчний зміст.

Думка — поширений у романтичній літературі жанр короткого елегійного чи баладного вірша.

Евристика, сократична бесіда — особливий метод ведення діалогу, навчання, введений *Сократом*. В евристиці все будується на системі навідних запитань, що підштовхують співбесідника до рішення проблеми.

Евфемізм — *трон*, заміна табуйованих (священних, стилістично неприйнятних для якоїсь групи або ж просто непристойних) слів описовими синонімічними словами (зворотами). Пом'якшувальні назви грубих явищ, уникнення слів із неприємним забарвленням.

Евфонія — певна якість мовних звуків, що визначає емоційне забарвлення мови оратора. Прийоми гри *алітерацією* та *асонансом*, ритмічні моделі тексту сприяють евфонії. Милозвучність мови, а також дотримання мовцями правил фонетичних чергувань.

Евфуїзм — *стиль*, що відрізняється штучною пишномовністю, манірністю.

Екзотизми — маловживані слова, що вживаються як стилістичний засіб для створення особливого колориту: *паранджа, аул, фазенда*.

Екзегетика — метод символіко-алегоричного трактування тексту Біблії (засновник — *Фіон Александрійський*), згодом цей метод був перенесений і на тлумачення художніх текстів. Здавна використовується ораторами, в першу чергу церковними.

Експресія — інтенсивна виразність тексту, що створюється фонетичними, лексичними, граматичними, стилістичними засобами мови.

Екссесив — надмірний ступінь ознаки чогось: *щонайкраще, дрібноюсінський*.

Експансивність — свідоме чи неконтрольоване свідомістю нав'язування власного «я», власної картини світу та цінностей аудиторії, яке ґрунтується на болісній переоцінці оратором своєї особистості. Експансивний оратор запалює, звичайно, почуття невибагливої, малорозвиненої аудиторії. Часто сполучається з *демагогічними* прийомами.

Експліцитний — такий, що виражений відкрито; протилежність *імпліцитному*

Елегія — вірш, у якому передано настрої журби, туги, смутку, безнадії, меланхолії.

Еліпс — стилістична фігура, відсутність передбачуваного слова, в якому немає потреби і без якого фігура є лаконічнішою, динамічнішою, виразнішою: *Людині — все людське на цій непокірній землі* (М. Рильський).

Елокуція — розділ античної риторики, що охоплював матеріал про впорядкування і висловлення думки, підпорядкування слів думці й потребам комунікації. Головні завдання теорії елокуції: типологія стилів, засади вибору мовних засобів відповідно до мети, творення тропів та фігур. Творцями елокуції як частини риторики були давньогрецькі риторическі Ісократ і Арістотель. У сучасній науці питаннями, що традиційно відносилися до елокуції, займається лінгвістична стилістика.

Елатив — стилістичний засіб інтенсивності ознаки, що має характерні експресивні суфікси: *чистісінька правда, низесенький уклін*.

Емотивний — синонім до слова емоційний, частіше вживається стосовно неконтрольованих емоцій — афектів.

Емпатія — здатність відчувати стан іншої людини або аудиторії, важлива для юриста, медика, священника, оратора.

Емфаза — інтонаційне виділення, підсилене повторення якогось елемента, частіше початкового: *Осінній день, осінній день, осінній...* (Л. Костенко).

Емфатичний вираз — особливо інтенсивне або велемовне висловлення.

Еналага — фігура, сутність якої у використанні однієї форми чи конструкції замість належної іншої: вживання середнього роду замість жіночого або чоловічого: *Таке воно нещасне — ця дівчина*; використання форми теперішнього часу замість майбутнього — *Я завтра їду*.

Енантіосемія — поляризація значень, розвиток у слові значення, протилежного прямому: *герой (у значенні невдаха)*.

Енкліномен — явище евфонії живого мовлення, сутність якого у зміні інтонації з гострого (високого) тону на важкий (низький) тон. Відоме в риториці під назвою баритонічного слова.

Епаналепсис – повтор слова у кінці однієї синтаксичної конструкції і на початку іншої або кільцевий повтор (на початку і в кінці висловлення): *Я його знаю, знаю багато років, знаю так, як ніхто з вас його не знає*.

Епідектичне красномовство — те ж, що й урочисте красномовство.

Епістрофа — обертання, повернення назад.

Епістолярії — листи, послання письменників, громадських і культурних діячів, що мають художню і пізнавальну цінність.

Епітафія — вірш для надгробного пам'ятника. В Давній Греції склалися видатними поетами для героїв і виконували виховну роль. Пізніше жанр трансформувався: тепер це може бути і сатиричний, і жартівливий твір.

Епітет — троп, образне означення переважно метафоричного характеру: *щасливі береги, медові уста*.

Епітроп — фігура думки, при якій допускається приймати позицію суперника, щоб потім аргументовано її спростувати.

Епіфонема — фігура в античній риториці, в якій додається пояснення до вищесказаного: така моя думка.

Епіфора – стилістична фігура, протилежна анафорі, полягає у повторенні одних і тих самих елементів у кінці кожного паралельного рядка.

Ерудиція — наявність глибоких знань у тій чи іншій сфері. Ерудиція виникає як результат копіткої праці індивідуума над собою, бажана для оратора.

Ескіз — начерк, замальовка до художнього твору.

Естетика промови — важливий момент композиції (розташування) змістовних частин тексту, а також організація мовної форми за законами краси, використання прийомів *поетики* (тропів і т.ін.).

Етапи підготовки промови — 1. Вибір теми. 2. Складання плану. 3. Процес збирання матеріалу. 4. Запис промови. 5. Розмітка тексту знаками партитури. 6. Тренування оратора.

Етимологічна фігура — стилістична фігура, в якій поєднуються етимологічно близькі слова: *життя прожити — не поле перейти; думати думу*.

Етикетні формули — мовні *кліше*, що виникли в тій чи іншій національній мові в процесі культурного розвою краю (привітання, формули ввічливості і т.п.).

Етика промовця — визначений традиційною мораллю та суб'єктивною аксіологією оратора «момент істини»: мається на увазі, що оратор не може виголошувати аморальні речі. Цей момент склався в нашій риториці культурі

в річищі тисячолітнього церковного впливу, хоча сьогодні ширше мовиться про «загальнолюдську» етику.

Етопея — фігура думки, при якій певне міркування, зміст вкладається в уста тієї особи, яка має це оцінити. Навіть звичайні, поширені твердження набирають більшої ваги в устах авторитетних людей і стають ніби незаперечними. Часто використовується у мові вчителів, учених; у побутовому мовленні — коли незручно про себе чи когось щось казати, це «щось» переадресовують відомій співбесідникам третій особі.

Етюд — невелика частина художнього твору, що є деталлю і може існувати окремо.

Жанри ораторські — диференціація ораторських творів як підвидів тієї чи іншої галузі красномовства: *академічне красномовство; політичне красномовство; судове (юридичне) красномовство; суспільно-побутове красномовство; церковне красномовство.*

Жаргон — функціональний підвид просторічного мовлення, що перебуває за межами літературної мови: *хавати* (їсти), *киряти* (випивати), *тачка* (таксі). Залежно від віку, вподобань, діяльності виділяють жаргон дитячий, студентський, кримінальний, комп'ютерний та ін.

Жаргонізми — слова (словосполучення), що належать до лексики вузької (найчастіше професійної) групи (студенти, торговці, злодії тощо). Професійний жаргон, сленг. Оратор вдається до жаргону в крайніх, визначених ситуацією, випадках.

Жест — система *міміки*, рухів рук та тіла, яка відіграє допоміжну, але важливу роль в ораторському виступі. Неповторна система жестикуляції в культурі того чи іншого народу складається історично, що оратор мусить враховувати. Культура жестів оратора спирається й на вивчення акторської техніки. Жести поділяються на механічні (автоматичні), ілюстративні та емоційні; ораторові рекомендується користуватися лише третім видом, оскільки лише вони по-справжньому підсилюють виразність промови, прикрашають її, допомагають виділити основні думки.

Жива мова — та, що звучить у повсякденному спілкуванні; одне із джерел виникнення стилістичних значень.

Забарвлення — додаткові стилістичні відтінки мовних одиниць, що надають висловлюванню чи тексту певного характеру (урочистості, книжності, просторічності тощо).

Звертання — риторична фігура, що містить у собі назву особи у кличному відмінку, до якої звернена мова: Ой ти, дівчино, з горіха зерня, чом твоє серденько — колюче терня? (І. Франко).

Звуконаслідувальні слова, ономатопея — стилістичний засіб у художніх текстах для відтворення звукових ситуацій, створення акустичного фону і звукових образів.

Здібності риторичні — сукупність природжених якостей (голос, постава, шарм, філологічна обдарованість та ін.), які є фундаментом ораторської діяльності і багато в чому сприяють успіху промови.

Зевгма — риторична фігура, що ґрунтується на побудові тривалого мовного періоду таким чином, що у реченні з однорідними чи підрядними членами підмет або присудок представлений на початку, а далі мається на увазі. Наприклад: *Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що тив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висинах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину...* (О. Довженко).

Зміна значення, семантична зміна, семантичний розвиток — семантичні явища в стилістиці, що виявляються у звуженні, розширенні або зміщенні значення слів і виразів, в результаті чого виникають нові стилістичні засоби — фігури слова: тропи.

Зовнішня культура оратора — система засобів, які сприяють створенню іміджу промовця; базується на контролі над наступними чинниками: зовнішній вигляд (зачіска, одяг тощо), постава, погляд, жест, голос.

Ідея – 1. Категорія візантійської риторики, що базується на християнському неоплатонізмі; виражається в таких якостях *стилю*, як ясність, чистота, висота, величавість тощо. 2. Категорія літературознавства: ставлення автора до своєї теми. 3. Загальнофілософська категорія, що означає поєднання в акті пізнання об'єктивних даних про дійсність та суб'єктивного поривання до її перетворення; в цьому аспекті ідея широко впливає на ораторську діяльність.

Ілюстративність промови – Насиченість тексту, що його виголошує оратор, прикладами (цифровими, статистичними, життєвими та ін.).

Ізоколон — риторична фігура, при якій у двох або кількох відрізках мови частини речення розміщені в однаковому порядку, повна синтаксична й інтонаційна відповідність частин речення: *Понад ставом увечері хитається очерет //Дожидає мати сина до світа вечерять //Понад ставом увечері шепочеться осока //Дожидає в темнім гаї дівчинонька козака* (Нар. творчість).

Імітація — риторичний та стилістичний прийом, яким створюється повна ілюзія чиєїсь манери мовлення або письма.

Імператив — стилістичний засіб (наказовий спосіб, спонукальні вигуки тощо), що виражає волевиявлення, реакції мовця.

Імплікація — логічна операція, за допомогою якої з двох висловлювань утворюється умовне висловлювання за схемою: *Якщо..., то*.

Імпровізація — виголошення промови чи певної її частини без попередньої підготовки, спираючись на раніше набуті знання і навички контактування з аудиторією. Бажано передбачати ситуації, коли може виникнути потреба в імпровізації, і готуватися до них.

Інвектива — гострий викривальний виступ, різке звинувачення, осуд когось.

Інвенція — поняття риторики, яким означається перший етап підготовки виступу: помисел, пошук думки, добір відомостей, вибір теми, відшукування способів розв'язання проблеми, нагромадження даних. Основні етапи інвенції: вибір теми, уточнення загального і конкретного стану теми (*хто?, що?, де?, коли?, для чого?*), нагромадження доказів.

Інклюзив — стилістичний прийом, при якому мовець виступає і від імені того, до кого говорить (включає його в поняття «ми»).

Інверсія — риторична та стилістична фігура, яка створюється зворотним порядком слів у реченні, щоб підкреслити значення інверсованих одиниць і посилити виразність мовлення.

Інтер'єктивация — стилістичний засіб (перехід повнозначних слів у вигуки), який надає тексту емоційно-експресивного забарвлення: *ой матінко!, о леле!, боже ж ти мій!, от тобі й маєш!*

Інтерпеляція — фігура, в якій автор перериває потік мовлення, щоб звернутися до слухача, щось ствердити чи заперечити: *Душа моя — послухай! — Як яблуня в цвіту* (П. Тичина).

Інтерпозиція — різновид стилістичної фігури інверсії, в якому службове слово вклинюється у словосполучення, підрядне речення «розриває» головне: *Зайду — хм! чи ж треба?— годин через дві.*

Інтерпретація — фігура, в якій одна й та сама думка пояснюється за допомогою нагромодження синонімічних виразів. Виконує функцію семантичну, бо краще розкриває смисл думки, і стилістичну; є різновидом ампліфікації.

Інтонація — цілісна організація живого мовлення, що включає ритм, паузи, наголоси, мелодіку, силу, висоту і тембр звуків; поняття фоностилістики, що характеризує ритмо- мелодичну сторону мовлення і виражає логіку змісту та емоційно-експресивне забарвлення (інтонація оклику, звертання, запитання, пояснення, переліку, закінченості, оповідності, спонукання, зіставлення тощо). У риторичній та стилістичній інтонація, мелодія мови — це живий показник не тільки висоти звучання, а й відтінків думки, волі та почуттів, форма виявлення стилістичного ефекту. Кожний тип стилістичного ефекту має свою інтонацію.

Інтродукція — у класичній риторичній те саме, що й вступ.

Інформація — одне із вихідних понять риторичної та стилістичної, що означає основу об'єкта мовної передачі, переробки і відтворення, яка «обростає» стилістичними конотаціями.

Іронія — троп, у якому слова чи вирази з метою насмішки, глузування вживаються у зворотному (до буквального) значенні слова.

Історизми — стилістичні засоби (лексеми), що використовуються в художніх текстах для відтворення колориту епохи, індивідуалізації мови персонажів, у науково-історичній літературі як номінації колишніх реалій: *урядник, вїйт, кошовий, волость, ятаган, непман.*

Ітерація — метод тренування, навчання, вироблення вправності, мовної досконалості.

Каданс — тип мелодики мовлення, характерний для кінця фрази при оповідній моделі мовлення.

Казуальний момент промови — орієнтація оратора на той чи інший склад аудиторії (молодь, солдати, діти тощо). Визначений (не без впливу античного досвіду) *Григорієм Двоєсловом*. Слід відрізнити казуальний момент промови від казуїстики — софістичної підтасовки доказів.

Каламбур — стилістичний прийом зближення різних за значенням слів, іноді схожих за звучанням, який створює комічний ефект: *А хай їй грець, тій Греції!; Все квапимось із ніколи в ніколи* (Л. Костенко).

Калька — слово або вираз, утворені точно за зразком іншого слова чи виразу шляхом буквального перекладу його частин з іншої мови.

Канцеляризми — штампи ділової мови, яких ораторові варто уникати. Можуть бути засобом пародіювання чиновницького жаргону.

Катехізис — ораторський твір, написаний у формі запитань і відповідей; жанр конфесійного стилю.

Катахреза (від гр. *katachresis* — помилкове вживання) — троп, різновид метафори, що утворюється поєднанням суперечливих понять, використанням семантично подібного, близького, але не точного виразу: *Велика розмова замість довга; червоне чорнило*.

Класична освіта — освіта, започаткована в епоху Відродження, базувалася на вивченні античності, в тому числі й її риторичного досвіду. Проте в ХУІІІ-ХІХ ст. центр уваги змістився на вивчення художньої літератури, а увага до риторики занепала.

Класична мова — мова, репрезентована найкращими художніми текстами, за якими і має вивчатися. Класична українська мова представлена творчістю І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, М. Коцюбинського та ін.

Кліше (фр. *cliche* — відбиток) — зворот, що легко відтворюється в певних ситуаціях і контекстах, зберігає свою семантику і виразність, відповідає психічним стереотипам національного світобачення; через легкість до відтворення сприяє автоматизації мовлення, прискорює процес комунікації, економить час і зусилля мовців (*докладати зусиль, полішити роботу, втілити в життя, давати високу оцінку*), але втрачає свіжість мовотворення.

Койне (гр. *koine dialektos* — спільне наріччя) — «легкий» варіант мови, що сформувався на базі кількох (чи одного) діалектів і є засобом спілкування різномовних груп населення. В Давній Греції (ІІІ—І ст. до н. е.) так називалася загальнонародна мова.

Когезія — один із способів інтеграції тексту, коли всі його частини постійно взаємодіють завдяки тому, що оратор чи то повертається до вже сказаного, чи то натякає на те, що буде сказано.

Колон (лат. *colonus*) — фігура, що коротко і точно передає думку за допомогою скорочених ритмічних членів виразу (колон): *І неприятелям допомогли, і приятелям не зашкодили* (Цицерон).

Композиція (від лат. *compositio* — складання, розташування) — структура, побудова твору певного жанру, художній план твору, в якому співвідношення частин зумовлене темою і задумом.

Комунікація (від лат. *communico* — спілкуюся з кимось) — одне з риторичних та стилістичних понять, що визначає основний зміст і доречність стилістичних засобів.

Конклюдія (лат. *conclusio* — кінець, закінчення) — те саме, що й висновки.

Конотація (лат. *con* — разом, *notatio* — позначення) — одне з основних понять стилістики, яке означає додаткові семантичні й стилістичні відтінки, що накладаються на основне значення слова в процесі комунікації і надають вислову експресивного забарвлення, певного тону, колориту.

Контекст (від лат. contextus — тісний зв'язок, з'єднання) — лінійне синтагматичне оточення, яке необхідне (чи достатнє) для реалізації потенцій значення слова або таке, що здатне породжувати певні зміни в значенні. Одне з основних понять стилістики, оскільки більшість стилістем реалізуються тільки в контексті, тобто в частині тексту, яка дає можливість визначити стилістичне значення мовної одиниці. В широкому розумінні контекстом вважають мовне оточення, ситуацію й умови спілкування, а також національно-культурне середовище.

Контраверза (лат. controversia — зворотний зв'язок, суперечка) — фігура перемовляння, спростування правдоподібних версій; виникла в судовій риториці.

Крилаті вислови (слова) — стійкі вирази, що мають певне літературне або історичне походження. Це переважно вислови визначних діячів, цитати з відомих творів, що завдяки своїй точності й виразності поширились і стали стилістемами: *Напитися шоломом із Дону великого* («Слово о полку Ігоревім»); *Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив* (Леся Українка).

Культура мови — 1) лінгвістична наука, що вивчає суспільне життя мови в конкретний історичний час і регламентує користування мовою в суспільстві; 2) досконале володіння літературною мовою; 3) система ознак і вимог досконалої літературної мови; 4) мовна культура особистості, колективу, певної групи населення.

Культура мови оратора — відповідність мови оратора нормам слововживання, орфоепії і т.п.; вміння будувати свій індивідуальний стиль з урахуванням найвищих духовно-літературних досягнень свого суспільства. Висока культура мови є обов'язковою для оратора.

Лаконізм — стислість, сконденсованість виразу, відсутність пишномовних прикрас.

Легенда (лат. legenda — те, що має бути прочитане) — оповитий казковістю, фантастичністю, вишуканий за формою, досконалий переказ про народних героїв, історичні події.

Легато — підрядковий знак партитури, який використовується щоб позначити злиття слів у вимові (наприклад, прийменника з іменником).

Лексика (від гр. lexikos — словесний) — словниковий склад мови. У стилістиці кваліфікується як стилістичний матеріал. За призначенням і сферою використання виділяють різні групи лексики: загальноновживану, термінологічну, професійну, спеціальну, активну, пасивну, застарілу. За стилістичною активністю лексика поділяється на нейтральну і стилістично забарвлену. До стилістично забарвленої належить емоційно-експресивна, поетична, книжна, просторічна та ін.

Лексика емоційна — слова на позначення емоцій, почуттів, переживань (або які надають такого емоційно-експресивного забарвлення іншим) та слова, що здатні впливати на емоційну сферу мовців: *любов, кохання, радість, матусенька, гарненький, злющий*.

Лексика книжна — слова, що пов'язані своїм походженням і використанням з книжними стилями: *аналіз, синтез, ерудиція, фактор, ефект, закон, суд*,

Лексика нейтральна — слова, що не мають стилістичного забарвлення і стильового призначення, можуть з однаковим успіхом вживатися в усіх стилях. У стилістичній парадигмі вони є нейтральною основою, домінантою, до якої додаються стилістично забарвлені синоніми, утворюючи синонімічний ряд: *говорити – ректи, промовляти, виступати, базікати*.

Лексика офіційно-ділова — слова та усталені вирази (*кліше, штампи*), що є стилістично визначальними для документів і офіційних паперів: *паспорт, посвідчення, заява, протокол*.

Лексика розмовна — слова, що виникли і вживаються у живому усному мовленні: *козарлюга, дрібничка, багатенько, електричка, роботяга*.

Лексика фамільярна — слова, що вживаються у спілкуванні, не обтяженому етичними нормами, безцеремонна лексика: *братан, трьоп, роззява*.

Літота (від гр. *litotes* — простота) — образне применшення: *жаль крихти хліба*.

Логічна побудова промови — базування тексту на дотриманні законів логіки (закон тотожності, закон протиріччя, закон виключеного третього, закон достатньої підстави), що забезпечують чітку послідовність думки та врівноваженість частин тексту.

Логографи — знавці юриспруденції в Давній Греції, які писали промови для звинувачених судом. Логографи базували свій текст на *софістиці*, дбаючи не стільки про істину, скільки про вигідний для клієнта виклад справи.

Макаронізми — жартівливо перекручені на лад іншої мови слова.

Маркований (від фр. *marquer* — відмічати) — вживається у виразі «стилістично маркований», тобто такий елемент, що має стилістичне значення або забарвлення.

Машал — *жанр* давньоєврейської літератури (притча, афоризм, приказка), що може бути патетичним і високим за настроєм, а може стати іронічним і навіть дражливим. Цей жанр через посередництво Біблії став активно впливати на риторичку Середньовіччя.

Медитація (лат. *meditatio* — розмірковування) — мотиви пасивних роздумів у поетичних творах, сповнених сумними, елегійними настроями.

Мейозис (від гр. *meiosis* — зменшення) — використання демінутивних утворень не для зменшення, послаблення ефекту, а для підсилення, інтенсифікації.

Меліоризація (лат. *melior* — кращий) — процес набування словом позитивного значення: *королева краси*.

Мелодика (від гр. *melodos* – співучий) — звукова крива фразової інтонації; композиційна ознака тексту.

Мемуари (фр. *memoires* – спогади) — твори про події особистого й суспільного життя, сповідальні твори, записки, оповіді про визначних людей.

Мертва мова (лат. *lingua mortis*) — та, що не вживається, або та, що використовується тільки як писемна мова освічених людей (латина); для сучасних літературних мов — одне із джерел виникнення пасивних стилістем.

Метаплазм (від гр. *meta* — після і *plasma* — створене) — різні види змін у межах слова, його форм. До метаплазм належать протези, епентези, метатези,

стягнення тощо; у стилістиці ці процеси можуть супроводжуватися стилістичним забарвленням.

Метафора (гр. *metaphora* — переміщення, віддалення) — один із найпоширеніших тропів, що виникає в результаті вживання слова в переносному значенні за схожістю означуваного предмета з іншим. Метафора нагадує згорнене порівняння, компактна й образна: *конвертини хат; глобус капусти* (Л. Костенко).

Метонімія (від гр. *metonymia* — перейменування) — троп, образний переносний вираз, в якому предмет замінюється іншим, але не за подібністю, а за суміжністю і реально існуючими між ним зв'язками: *зал аплодував; місто зустрічало*.

Міміка — рухи м'язів обличчя, в яких виражаються емоції та почуття людини. Оратор мусить вміти контролювати *міміку* та мобілізувати мімічні засоби для виразу своїх емоцій та впливу на аудиторію.

Міркування (хрія) — система логічних умовиводів, яка в класичній риторичі розміщується за оповіддю.

Міф — система мислення, властива людині поряд з релігійним та науковим осмисленням світу; на архаїчних стадіях становлення суспільства є універсальною системою, з якої лише згодом виокремлюються релігія, наука, мистецтво, філософія тощо. В силу тієї обставини, що в основі міфу лежить образно-символічне узагальнення, він зберігає владу над свідомістю навіть після розкладу архаїчного світогляду. Історія риторики дає велику кількість свідчень того, що апеляція до міфу, яким живиться свідомість тої чи іншої громади, забезпечує успіх ораторського виступу.

Мімізис (гр. *mimesis* — наслідування) — фігура думки, що полягає в іронічному наслідуванні за аналогією до реального, якого насправді немає: *ти «гарний» батько* (про поганого).

Мнемоніка (гр. *mnemonikon* — мистецтво запам'ятовування) — сукупність прийомів запам'ятовування підготовленої промови або її нотаток, плану, композиції, яке потребує володіння технікою ефективної оперативної пам'яті. На відміну від природного запам'ятовування таку техніку називали штучною пам'яттю.

Мова імпровізована — та, що звучить на певну тему без попередньої підготовки, породжена конкретною ситуацією або є живою компіляцією відомих мовцю виражальних засобів. Така мова потребує від мовця великих знань, смаку і таланту імпровізації.

Мовна характеристика (портрет) — добір якихось особливих для кожного персонажа мовних елементів, якими виділяється і запам'ятовується персонаж.

Молитва — поетичний твір на біблійні, житійні теми. Виникла на основі первісних магічних заклинань і замовлянь, прохань, звернень до вищих сил, стала атрибутом культів і обрядів. Побудована на вірі в магічну силу слова.

Монолог (від гр. *monos* — один і *logos* — слово, мовлення) — функціонально-комунікативний вид мовлення однієї особи, не розрахований на словесну реакцію інших.

Наголос — у риторичі та стилістиці засіб підкреслення відтінків думки, намірів мовця, створення відповідних ефектів, може бути кількох різновидів: логічний, емоційний, афективний, інтенсивний, патетичний, риторичний, фразовий.

Надлишковість риторична — мовна фігура, переобтяжена емпатичними повторами, низкою синонімів, аналогічних висловів.

Наочність — додаткова система доказів (таблиці, діаграми, ілюстрації тощо), яка збільшує можливості впливу на аудиторію. Досвідчений оратор не зловживає наочністю, але й не применшує її можливостей.

Нарис — оповідний художньо-публіцистичний твір про реальних людей, події, факти. Об'єктивні дані викладаються в образній формі. Виділяють нарис портретний (про визначну особу), проблемний, подорожній, замальовки.

Народна етимологія — те саме, що й паронімічна атракція (парехезис). Полягає в тому, що у свідомості мовців слово пов'язується зі схожим до нього фонетично, але іншим за значенням: *бульвар* — *гульвар*; використовується як стилістичний засіб в іронічно-гумористичних, сатиричних текстах.

Народна мова (лат. *lingua vulgare*) — мова повсякденного спілкування всіх мовців, на відміну від літературної.

Настрій — емоційний стан оратора, який накладає відбиток на його поведінку і мовлення та передається слухачам. Промовцеві важливо вміти контролювати свій настрій.

Натхнення — піднесення душевних сил оратора, яке розкріпачує його творчі можливості й забезпечує підвищену увагу аудиторії. Досвідчений оратор може досягти натхнення за допомогою певної методики.

Невласне пряма мова — риторичний та стилістичний прийом взаємопроникнення авторської і прямої мови, що й створює враження підслуханих думок.

Неологізми — слова (словосполучення), що створюються самим автором або набувають нового значення в певні періоди історичного розвитку.

Неориторика — концепція риторики, що виникла в другій половині ХХ ст. на ґрунті нових наукових дисциплін (теорія комунікації, психолінгвістика тощо) і має на меті, у першу чергу, комунікативний акт, спілкування оратора з аудиторією, рольову ситуацію, методи переконання.

Новела (від лат. *novellos* — новий) — коротке оповідання про незвичайну подію з несподіваним фіналом, складними настроями, переживаннями персонажів. Мова лаконічна, точна, образна.

Норма (від лат. *norma* — правило) — систематизована сукупність ознак мови, що сприймається як взірець для всіх мовців.

Норма в красномовстві — система етичних, граматичних та естетичних правил, які вироблено в рамках певної культури і на яких базує свою діяльність оратор. Проте часом і порушення норми може стати виразним моментом промови.

Норма літературна — регламентоване орфоепічними, лексичними, граматичними та стилістичними правилами використання засобів національної мови.

Нотабене (від лат. nota bene — зазначити добре) — помітка, позначка в книзі, рукописі, документі біля слів і виразів, на які слід звернути особливу увагу.

Нотація (від лат. notatio — позначення, зауваження) — настанова, повчання із осудом чиєїсь поведінки, вчинків і т. ін.

Образ — 1) те саме, що й риторична фігура або троп; 2) персонаж у художньому творі; 3) особлива форма естетичного освоєння світу, при якій збігається його предметно-чуттєвий характер, його цілісність, життєвість, конкретність — на відміну від наукового пізнання, що подається у формі абстрактних понять.

Обрив мови — риторична та стилістична фігура, яка передає перервану мову: йдеться про щось одне, а потім переводиться на інше.

Об'єкт промови — явища реальної дійсності, які становлять матеріал для ораторської теми.

Об'єктивність промовця — неупередженість оратора, справедливість його оцінок. Об'єктивність промови визначає, як правило, заздалегідь успіх оратора, особливо ж в таких сферах, як політична, судова та академічна.

Оказіоналізми (від лат. occasionalis — випадковий) — стилістичні засоби, що не відповідають загальноприйнятому вживанню, мають індивідуальний, часто взагалі разовий контекст: *новорождені стети, пекельно гарячі обійми* (О.Олесь).

Оклик — окличні слова, вигуки чи короткі фрази, що експресивною інтонацією передають живе мовлення з безпосередньою реакцією.

Оксюморон (гр. οξυμορον — дотепно-безглузде) — поєднання логічно суперечливих понять, несумісних ознак, що утворюють новий яскравий образ: *ти мовчанням мені кричи; говорю я з тобою мовчки* (В. Симоненко)

Оповідь — змалювання словом якихось подій, руху сюжету промови; в класичній риторичній йде вслід за описом й передуює міркуванню.

Опонент — уявний чи реальний співрозмовник оратора, який уособлює антагоністичну позицію. Ораторові важливо дотримуватися норм коректності у ставленні до опонента.

Оратор (лат. orator, від ого — говорю) — особа, яка виголошує промову чи інший ораторський твір; той, хто володіє мистецтвом публічного виступу. Латинський термін oratoria означав мистецтво красномовства і часто вживався як синонім практичної риторики. Від нього походить термін «ораторство», який означає те саме поняття, що й красномовство.

Ораторське мистецтво — майстерність виголошення усних промов, що ґрунтується на засвоєнні основних положень риторики та особливих якостей мовця; те саме, що й *вітійство, елоквенція, красномовство*.

Орація (лат. oratio — голосна вимова) — предметом, матеріалом античної, зокрема еллінської, риторики спочатку була тільки жива, гарно виголошувана мова. Риторика писемної мови з'явилася пізніше як відображення живого красномовства. Ораціями називали красномовні виступи.

Орнамент мовний (лат. ornamentum — прикраса) — елементи прикрашання мови.

Орнаментация мовна — сукупність мовних елементів, що прикрашають, декорують стиль.

Ортодоксія (гр. *orthodoxia* — мислю правильно) — неухильне дотримання постулатів, тверда послідовність у поглядах; а) позитивна — вірність поглядам, б) негативна — застиглість, відсталість думки.

Орфоепія — правильна вимова, система норм вимови в даній мові, є дуже важливою при виголошуванні усних промов оратором.

Осанка — положення тіла оратора, яке виробляється в результаті роботи над своїми фізичними даними. Негарна осанка помітно псує враження від промови.

Паліндром (від гр. *palindromos* — той, що вертається) — стилістичний прийом організації мовного матеріалу в такий спосіб, що слова, фрази, вірші можна читати прямо й обернено (справа наліво).

Панегірик — жанр пишномовної похвали в старовинній риторичній стилістиці.

Парабола (від гр. *parabole* — зіставлення, порівняння) — притча, коротка казка, анекдот, алегорична розповідь повчально-моралізаторського змісту, які включають до тексту твору, щоб активізувати увагу слухачів.

Парадигма (стилістична) (від гр. *paradeigma* — приклад, взірець) — модель семантико-стилістичних відношень, що відображають наявність чи відсутність стилістичних значень (конотацій) та їх інтенсивність. Стилістична парадигма має вигляд: «плюс» — «нуль» — «мінус», де «нуль» є стилістичною нейтральністю — основою парадигми, «плюс» — стилістичним значенням позитивної оцінки, а «мінус» — стилістичним значенням негативної оцінки: *лик — обличчя — пика, крокувати — йти — плентатись*.

Парадокс — риторична та стилістична фігура: неочікувана думка, висновок, що різко розходяться з загальноприйнятою думкою чи з логікою попереднього тексту.

Паралепсис — риторична та стилістична фігура, яка утворюється, коли оратор повідомляє саме про те, що начебто намагався приховати. Використовується для комічного ефекту.

Паралелізм (від гр. *parallelismos* — зіставлення, порівняння) — стилістична фігура поетичної мови, змістом якої є зображення паралельних явищ із різних сфер життя (природа і людина). Паралелізм змісту відображається у паралелізмі будови: *Тече вода в синє море, та не витікає; шука козак свою долю, а долі немає* (Т. Шевченко).

Параплазм — заміна старої форми новою.

Парафраза (гр. *paraphrasis* — описовий зворот) — троп, що є описовою назвою осіб (чи предметів, топонімів) за їх характерними ознаками, діями тощо: *служитель Мельпомени* (артист), *мати городів руських* (Київ).

Парентеза (гр. *parenthesis* — внесення) — введення у фразу елементів, не пов'язаних з нею синтаксично (вставні і вставлені слова, словосполучення і речення): *Вже почалось, мабуть, майбутнє. Оце, либонь, вже почалось* (Л. Костенко).

Парономазія (від гр. *para* — біля і *onomazo* — називаю) — стилістична фігура (звукова метафора), що досягається майстерним використанням близьких за звучанням, але різних за значенням слів: *Коли стану я зовсім сивою і життя*

моє піде мрякою, я для тебе буду красивою, а для когось, може, ніякою (Л. Костенко).

Партитури знаки — графічна розмітка написаного тексту з метою його правильного інтонування. Основні партитурні знаки: *фразові паузи, дужки ромбічні та квадратні, лапки, знак наголосу, підвищення та пониження тону, лам інтонації, логічний наголос, уповільнення та прискорення темпу читання, легато*. Партитурні знаки поділяються на три групи: рядкові, нарядкові, підрядкові (залежно від положення щодо рядка тексту).

Парцеляція (лат. *particula* — частка) — стилістичний прийом, сутність якого полягає в членуванні речення на інтонаційно-сміслові частини виділенні їх, щоб звернути на них увагу читача чи співрозмовника: *Коло неї [Маланки] Гафійка. Наче молода щена з панського саду* (М. Коцюбинський).

Патристика — сукупність творів Отців Церкви, що сприймається ортодоксальними церквами як Святе Передання, одне з найважливіших джерел істин віри, що йде одразу ж після Біблії. Це — тлумачення Біблії, догмати християнства, полеміка з іновірцями та єретиками, літургічні тексти, власне проповіді тощо. Патристика стала основним джерелом ідей церковної риторики.

Пауза (від гр. *pausis* — припинення) — перерва в артикуляції (мовчання) для вдихання повітря. У риторичі — прийом для привертання уваги слухача до мовленого, для актуалізації ідеї чи образу, для створення відповідного стилістичного ефекту.

Пауза фразова — рядковий знак партитури, який показує необхідність фрагментаризації у проголошенні тексту.

Пафос — ставлення оратора до своєї ідеї, наприклад, захоплення й піднесення, яке передається слухачам (патетична промова). Одна з необхідних складових античної риторики.

Пейоризація (від лат. *reior* — поганій) — процес набування словом негативного значення: *повія, слон, дуб, тупий* (як характеристика людей).

Первазія (від лат. *pervasio* — переконання, віра, заспокоєння) — синтез інтелектуальних, моральних, емоційних складників (елементів, компонентів) мови, скерованої до розуму, волі й почуттів адресата. Це основна ознака гарної риторичної мови, що покликана переконувати слухача.

Перифраз — *трон*, описовий зворот мовлення, що вживається для того, аби надати реченню більшої виразності, уникнути повторення.

Період (гр. *periodos* — кругообертання) — риторична та стилістична фігура, що є ускладненим простим, а частіше багаточленним складним реченням (інколи низкою речень), яке характеризується повнотою і завершеністю змісту та інтонаційно-логічним поділом на дві частини: протазис — накопичення інформації і підвищення тону, пауза і аподозис — завершення думки й зниження тону: *Чи тільки терни на шляху знайду, чи стріну, може, де і квітбарвистий? Чи до мети я певної дійду, чи без пори скінчу свій шлях тернистий, — бажаю так скінчити я свій шлях, як починала: з співом на устах!* (Леся Українка).

Персоніфікація (від лат. *persona* — особа і *fasio* — роблю) — троп, що утворюється перенесенням ознак особи на предмети, речі, явища, тваринний і рослинний світ: *В золотій смушевій шапці циган-вечір сховався з гір, ніс він ніченьці-циганці з срібла кований набір* (О. Олесь).

Питання — фігура думки і фігура риторична. Як фігура думки питання може бути частковим, загальним, первинним, вторинним, відносним, подвійним. Як риторична фігура питання не потребує відповіді, служить для підкреслення власного ставлення автора, в такий спосіб звертає увагу до теми мовлення і себе як мовця. Є чи не найпоширенішою з риторичних фігур: *Чи можемо ми змиритися з таким становищем?*

Підтекст — прихований зміст тексту, те, що розуміють «між словами». Виражається *інтонацією, мімікою, жестами* тощо.

Пірке — *проповідь*, що являла собою коментар до Святого Письма під час юдейського богослужіння в синагогах. Виникла з великого досвіду коментування Біблії на ґрунті Мішни (системи приписів до Закону Мойсея, яка згодом ляже в основу Талмуду). На традиціях пірке будувалися проповіді Христа та апостолів, котрі, в свою чергу, стали ґрунтом для пізнішої середньовічної гомілетики.

Плеоназм (гр. *pleonasmus* — перебільшення) — надмірність слів у фразі або тексті з погляду точної передачі думки. Різновидами плеоназму можуть бути тавтологія, перифраза, лексична надлишковість.

Плиний рядок — така побудова поетичного рядка, коли завершення думки-образу переходить з одного рядка в інший або й у іншу строфу.

Побажання — фігура думки, що виражає важливі з погляду мовця побажання, використовується на закінчення риторичного дискурсу, рідше — на початок.

Повтор — риторичний та стилістичний прийом, за допомогою якого можна створювати нові стилістичні засоби і фігури, тому що він може охоплювати мовні одиниці всіх рівнів — звуки, морфеми, форми слова, словосполучення, речення, строфи.

Поетія в прозі — невеликий прозовий твір, близький до вірша ритмічністю мови, емоційністю і ліризмом: *Твої листи завжди пахнуть зів'ялими трояндами...* (Леся Українка).

Поєма — ліро-епічний віршований твір, у якому зображені значні події та яскраві характери на фоні переживань і роздумів автора.

Поетизми — лексико-семантичні групи слів, що є джерелом поетизації мови в усі часи. Поетизмами прийнято вважати слова, що мають образне високе звучання: *сизий орел, лицарство, Чумацький шлях, терновий вінок*.

Поетика – 1. Дисципліна, близька до стилістики, яка вивчає поетичну функцію тропів та фігур. 2. Вчення про прийоми «прикрашення» прозаїчної та поетичної мови («піїтика»). 3. Вчення про художню літературу як таку.

Поліптота, поліптотон (гр. *polypote* — багато і відмінок) — фігура, що містить повтор основного іменника чи дієслова: *Уже веснить, уже весніє, уже весняний вітер віє* (Д. Павличко).

Полісемія (від гр. poly — багато і sema — знак) — багатозначність, зміни в лексичній семантиці слів, що є основою для виникнення всіх тропів у стилістиці (метафори, метонімії, синекдохи, епітети тощо).

Полісиндетон (від гр. polys — численний і syndeton — зв'язок) — риторична та стилістична фігура, що характеризується зумисним нагромадженням сполучників (іноді прийменників) для підсилення кожного з членів речення: *І роси, і птиці, і трави з зорею вітають мене* (В. Сосюра).

Політичне красномовство — виступ оратора, що виражає інтереси тої чи іншої партії (політичної сили) або роз'яснює якусь суспільно-політичну ситуацію. Основні жанри : політичні промови (парламентська, мітингова та воєнна), доповідь, виступ, інформація, огляд, бесіда.

Помилки логічні — порушення законів логіки промовцем. Основні види: підміна тези, недоведена основа доказу, «коло» в доказі, повторення доказу (тавтологія) і т.п.

Помилки мовні — порушення літературної норми (неправильний наголос, неправильна вимова окремих звуків, неправильне вживання слів за семантикою, значенням, невміння враховувати стилістичне забарвлення слова (фрази), невміння включати слово (фразу) в контекст, невміння розрізняти окремі морфеми в слові, тавтологія, плеоназм, слова-паразити, росіянізми тощо).

Порівняння — троп, що є порівнянням одного предмета з іншим на основі спільної для них ознаки: *Пшениці лан по обр'ю розлився, наче море* (О. Гончар).

Послання — твір у формі листа або звернення. Започаткував цей жанр Горацій. *«І мертвим, і живим...»* (Т. Шевченко); *«Послання єпископам»* (І. Вишенський).

Приказка — риторичний та стилістичний засіб; вислів із незакінченою думкою, що натякає на висновок: *Вилами по воді писано; Як мокре горить.*

Прислів'я — риторичний та стилістичний засіб; короткий віршований вислів, повне поширене речення повчального змісту: *Хто знання має, той і мур ламає; Шабля раниць голову, а слово душу.*

Притча — риторичний та стилістичний засіб; давня назва повчальних алегоричних оповідок про людське життя з яскраво виявленою мораллю. Притчі можуть мати прозову або поетичну форму.

Проза (від лат. prosa (oratio) — проста мова) — невіршована мова, що дистанціювалася від віршової як непоетична, а від прагматичної, розмовної — як художня.

Проповідь — основний жанр церковної риторики (*гомілетики*), що сформувався на юдейсько-античних традиціях тлумачення сакральних текстів. У візантійському вжитку встановлюється три типи проповіді (за правилами Василя Великого): 1. Проповідь як *екзегетика*, тобто витлумачення прихованого, містичного змісту Біблії, розрахованого на інтелектуалів. 2. *Настановча* проповідь, призначена для простого люду. 3. *Богословська* проповідь, що трактує питання віри й оберігає від ересей.

Проспекція — один із способів інтеграції тексту, натяк на те, про що буде говоритися в наступних частинах виступу (майбутніх виступах).

Просторіччя — відхилення від вимовних, лексичних, граматичних і стилістичних норм літературної мови, що характеризується зниженням естетичного й етичного рівнів мови: *барахло, пузо, баньки, алкаш, бакси*.

Професіоналізми — стилістичні засоби (лексеми) в художньому тексті, що характеризують мовлення персонажів певних професійних груп: *пара, академзаборгованість, вікно* (у викладачів); *камбуз* (кухня); *компас* (у моряків); *мартен, вагранка* (у металургів).

Прикладка, апозиція — слово (або конструкція) з означальною функцією, що стоїть в тій самій позиції, що й означуване: *воїни-герої, земля-мати*.

Пролепсис (лат. *prolepsis* — передбачення) — фігура пригадування вище сказаного, для того щоб пояснити нині мовлене.

Просодія (гр. *prosodia* — приспів, наголос) — сукупність звукових характеристик мови (інтонаційних, кількісних, мелодичних); у фоностилістиці вони можуть набувати стилістичного забарвлення.

Пряма мова — відтворення чийогось висловлення дослівно, частіше у супроводі авторських слів: *Довго й лицар слухав пісню, далі мовив на відході: «Що за дивна сила слова! Ворожбит якийсь, та й годі!»* (Леся Українка).

Психологічна реакція аудиторії — момент, надзвичайно важливий для оратора, оскільки свідчить про успіх чи неуспіх промови. Вона може бути позитивною чи негативною, тому досвідчений оратор, окрім використання системи логічних доказів, завжди апелює і до емоцій слухачів.

Реверсивний (лат. *reversus*) — зворотний (наприклад, порядок слів).

Редуплікація (від лат. *reduplico* — подвоюю) — морфологічний повтор.

Рекомпозиція (від лат. *recompositio*) — прийом відтворення попередньої форми слова, виразу, тексту.

Ремінісценція — риторична та стилістична *фігура*, відбиток якоїсь відомої теми чи події в ораторській промові. Культурні ремінісценції завжди збагачують імідж оратора.

Репліка — коротка фраза, викликана необхідністю термінового заперечення, уточнення, підтримки тощо; найуживаніша в судовому красномовстві.

Ретроспекція — один із способів інтеграції тексту, відсилання слухачів до попередньої інформації. Тут оратор може посилатися не тільки на власні попередні виступи, але й на чужі праці та думки або загальновідому інформацію.

Рима — ознака віршованої мови, яка полягає в ритмічному розташуванні однакових або дуже близьких звуків у кінці слів. Рими є чоловічі (на голосний звук), жіночі (на приголосний), бідні (один кінцевий голосний), багаті (кілька звуків), парні, перехресні, переплетені, кільцеві.

Ритм (від гр. *rhythmos* — розміреність, узгодженість) — періодичність звукової послідовності, що характеризує живе мовлення; найвиразніше виявляється у поетичному мовленні (віршовому). Ритм може бути однорідний, правильний, рівномірний (повторення відбувається через однакові проміжки часу), складний (з варіаціями), кількісний (за інтенсивністю і тривалістю), якісний (з повторами змін висоти і тембру звуків), суб'єктивний (за слуховими враженнями).

Ритміка (від гр. *rhythmikos* — співрозмірний, рівномірний) — 1) наука про ритм; 2) ознака віршової мови і ритмічної прози, що досягається певним розподілом наголошення.

Ритор — те ж, що й *оратор, промовець*. В процесі розвитку еллінської культури цей термін набув кілька значень: мовець на публіку, людина стану (вищого), політик, оголошувач вироку в суді, вчитель вимови, освічена людина, красномовець. В античному суспільстві також — викладач риторики; так само і в українських братських школах.

Риторика — наука про красномовство. Термін з'явився зі значенням «уміння, вправність, мистецтво говорити» і став назвою методичних посібників з гарної мови, підручників вимови, а з часом назвою теорії красномовства для переконання живим словом, шкільного навчального предмета з рідної мови.

Риторика натуральна — краса природної, живої мови.

Риторика описова — опис, аналіз, класифікація риторичних засобів мови; виникла на основі опису й аналізу ознак натуральної риторики народної мови.

Риторичне звертання — риторична та стилістична фігура, якою мовець звертається до слухача з метою безпосереднього адресування змісту та виражає емоційне ставлення оратора до об'єкта його промови. Оратори звертаються часто не тільки до людей, але й до неживих предметів або абстрактних понять: *О слово рідне! Орле скутий! Чужинцям кинуте на сміх! Співочий грім батьків моїх, дітьми безпам'ятно забутий!* (О. Олесь). До риторичних звертань можна віднести й етикетні формули.

Риторичне питання — риторична та стилістична фігура: питання, відповідь на яке вже закладено в самому питанні, або ж відповідь не потрібна.

Риторичний вигук — риторична та стилістична фігура, яка являє собою гасло в чистому вигляді.

Риторські школи — школи, що готували ораторів (переважно політиків) в Стародавній Греції (з V ст. до Христа), а потім у Римі. Освіта будувалася як продовження граматичної школи: поряд з літературою, філософією, математикою тощо тут широко вивчалася на основі практичних занять і риторика. Ця традиція перейшла в середньовічну освіту і протрималася до середини ХУІІІ-початку ХІХ ст.

Рід — морфологічна категорія, форми якої у граматичній стилістиці можуть використовуватись як показник належності тексту до певного стилю, як стилістичний засіб.

Розвідка — жанр, наукова праця з якогось окремого питання.

Розмовна мова — стилістична підсистема національної мови, що протиставляється книжній підсистемі і має два різновиди: розмовну кодифіковану (літературну) і розмовну некодифіковану мову (просторіччя, жаргон).

Сарказм (гр. *sarkasmos*, від *sarkazo*, букв. — розриваю м'ясо) — їдке, викривальне, іноді гірке глузування; може бути ущипливий жарт.

Сатира (лат. *satira*, від *satura*, букв. — суміш, усяка всячина) — різке викриття і гостре осміювання негативних рис, гнівний осуд.

Сентенція (лат. *sententia* — думка, судження) — вираз, що коротко повчає, як є чи має бути в житті. Сентенція буває безпосередня або алегорична. Розрізняють також заохочувальні, знеохочувальні: *У здоровому тілі здоровий дух* (Ювеналій); *Життя коротке, а мистецтво вічне* (Гіппократ); *Ніхто не любить тих, кого боїться* (Сенека).

Силепсис (лат. *syllipse* — поєднання) — стилістично зумовлене порушення правил узгодження, риторична фігура або змішаний троп, що полягає в неправильному узгодженні підмета і присудка, коли: 1) підмет — займенник третьої особи, присудок — дієслово у наказовому способі; 2) підмет — займенник першої особи, а присудок — дієслово у наказовому способі і т. ін.: *А я візьми та й скажи* (3 усн. мовл.).

Силогізм — логічна модель, в якій два судження призводять до висновку як третього судження.

Символ — троп, покликаний змалювати невичерпну складність явища, багатозначна метафора. Головною відмінністю символу від *алегорії* є те, що в принципі кожен може розшифрувати його по-своєму, він — багатозначний.

Симплока — синтаксична фігура, збігання в паралельних структурах початку, кінця або середини.

Синекдоха (гр. *synekdoche* — співвіднесення) — троп, вид метонімії, вислів, заснований на кількісному зіставленні предметів, на заміні «ми» замість «я», частиною — цілого, одним — сукупності й навпаки: *А штани та картузи посідали на вози* (С. Олійник); фігура слова, що надає йому ширшого значення, ніж звичайно.

Синерезис, синезезис (від гр. *syneresis, synezesis* — збирання, з'єднання) — у фонетиці злиття звуків у дифтонг; у фоностилістиці — різні види компресії та злиття звуків і суміжних слів, породжені швидкістю й автоматизмом мовлення.

Синоніми (від гр. *synonymos* — однойменний) — стилістичні засоби, що, виражаючи одне поняття, відрізняються відтінками значень і забарвлень, чим створюють певний стилістичний ефект. Утворюють синонімічні ряди: *бити* — *молотити, лупцювати, духопелити, лічити ребра*.

Синописис (гр. *synopsis* — огляд) — збірка матеріалів, статей, описів з якогось питання, найчастіше розміщених у хронологічному порядку; в богословській літературі — скорочений виклад тлумачень, проповідей, творів релігійного змісту.

Синтаксичний паралелізм — синтаксична фігура, повторення однакової структури речень.

Синтез — розумова операція, спрямована на поєднання розпорошених моментів в одне ціле, що дає змогу ораторові узагальнювати та систематизувати окремі явища.

Сікофантство — шантаж з боку античних риторів, що збирали на тих чи інших осіб компрометуючі матеріали.

«Сім вільних мистецтв» — програма середньовічної освіти (школи та підготовчі відділення університетів), що складалася з семи дисциплін (тривіум + квадривіум), серед яких була і риторика.

Сленг (англ. slang — жаргон) — жаргонні слова або вирази, характерні для мовлення людей певних професій або соціальних прошарків.

Слова-паразити — слова чи словосполучення, які є показником низької культури мовлення, спричинені поганим знанням мови і труднощами у виборі потрібного слова. В художньому тексті може використовуватись як стилістичний засіб створення мовного портрета персонажа.

Слово — в лексичній стилістиці основний засіб вираження стилістичних значень і створення стилістичних ефектів залежно від семантики, додаткових значень, сфери і умов уживання.

Солецизми — від назви м. Сол, грецької колонії в Малій Азії, де грецька мова була засмічена: свідоме вживання граматично неправильних форм з метою створення певного образу.

Софіст — з V ст. до Христа софістами стали називати вчителів філософії, які навчали клієнтів суду мистецтву сперечатися і перемагати за будь-яку ціну (навіть із застосуванням свідомої облуди), а також виховували вміння відстоювати точку зору на різні проблеми політики, науки тощо. Красномовство було для них самоцінним об'єктом уваги; вони першими звернулися до проблем граматичного та стилістичного оформлення тексту.

Софістика — уміння хитромудро сперечатися; філософська течія у Греції (V ст. до Христа), що спекулювала на плинності, нетривкості явищ та непевності людської думки, підносячи релятивність як критерій мислення взагалі. Основною моделлю тут виступає софізм — силогізм, який виглядає правдоподібно, але є навмисно неправильним. Софістика стане певною мірою підвалиною майбутньої середньовічної схоластики, яка, в свою чергу, буде річищем формування європейської діалектичної філософії Нового часу.

Стереотипний персонаж — узагальнення того чи іншого типу людської поведінки чи позиції, який набув характеру *кlišе*. Стереотипний персонаж — найчастіше загострений, шаржований; вживається переважно в політичній пропаганді, в проповідях, інколи — в суспільно-побутовому красномовстві.

Співомовка — короткий гумористичний вірш, в основі якого лежить афоризм, приказка, прислів'я, анекдот, жарт.

Спіч (англ. speech — промова) — коротка застільна привітальна промова з нагоди урочистостей, ювілею тощо.

Старослов'янізми — стилістичні засоби, що мають виразні ознаки старослов'янського походження, використовуються як стилістичний засіб для створення історичного колориту, пафосу або комізму, іронії: *глава, врата, возлюби, благословен, ректи*.

Стилізація — риторичний та стилістичний прийом наслідування стилю характерними для певної епохи чи соціального середовища ознаками, манерою мовлення, стилістичними засобами.

Стиль (лат. stilus, букв. — паличка для письма) — 1) суспільно необхідний, історично сформований різновид літературної мови (її функціональна підсистема), що обслуговує певну сферу суспільної діяльності мовців і відповідно до цього має свої особливості добору й використання мовних одиниць. Кожний стиль має свою сферу використання, призначення, ознаки і

мовні засоби; 2) сукупність прийомів використання мовних засобів, що є характерною для творчості окремого письменника, діяча культури, мовця (*індивідуальний стиль*); 3) особливості мовлення з погляду відповідності його нормам літературної мови: *стиль гарний, поганий, простий, ускладнений, неохайний, штучний*.

Стиль риторичний — традиційне визначення особливостей ораторської манери як «прикрашеної», урочистої; сьогоднішня риторика відкидає зведення риторичного стилю до самих лише «прикрас».

Строфа (гр. *strophe* — поворот, зміна) — група віршованих рядків, об'єднаних змістом і порядком римування.

Структура риторики мовлення — 1) пошук теми і предмета мовлення, задум і засади — інвенція; 2) функціональне впорядкування зібраного матеріалу — диспозиція; 3) ясний, доречний та оздоблений мовний виклад (робота над мовним матеріалом) — елокуція; 4) запам'ятовування опрацьованого тексту; 5) виголошення промови чи написання тексту.

Структура ораторського твору — модель побудови виступу з певних складових частин, найпростішими з яких є вступ, виклад, висновки. Виникнувши ще в античні часи, структура ораторського твору постійно ускладнювалася (наприклад: виклад-зацікавлення; основна частина — *опис, оповідь, міркування*; висновки і т.п.).

Суб'єктивність оратора — цілком закономірне і навіть бажане явище при умові, що власні цінності не нав'язуються силоміць, а сама суб'єктивність не переростає в суб'єктивізм.

Судове (юридичне) красномовство — ораторські виступи юристів, підсудного та цивільних осіб в процесі розгляду судової справи з позицій законодавства. Основні *жанри*: прокурорська (обвинувальна) та адвокатська (захисна) промови.

Суржик — мішанина словесних елементів з різних мов, неграмотне мовлення.

Суспільно-побутове красномовство — дотепне або урочисте слово з приводу якоїсь важливої події у приватному житті або певної гострої чи цікавої ситуації. Основні *жанри*: ювілейна промова, привітальне слово, застільне слово (тости), надгробне (поминальне) слово.

Схоластика — середньовічна система мислення та освіти, яка продовжила на ґрунті християнської догматики певні традиції античної софістики. Риторика тут відіграла, звичайно, дуже значну роль. Сьогодні термін «схоластика» найчастіше вживається для позначення далекого від життя розумування.

Табу (полінезійське) — заборона вживання певних слів з релігійних, політичних, моральних, етичних причин, що викликає необхідність їх заміни і тим самим створює умови для виникнення нових стилістичних засобів: парафраз, метафор, евфемізмів.

Тавтологія (гр. *tautologia*, від *tauto* — те саме і *logos* — слово) — стилістична фігура, що твориться повторенням подібних за змістом і звучанням слів: *долом-долиною, рано-пораненьку*. Тавтологія — фігура думки, що полягає у свідомому її дотриманні. Тавтологія як невиправдане повторення є стилістичною помилкою: *перший дебют*.

Теза (від гр. *thesis* — положення, твердження) — фігура думки, яка в лаконічній формі містить основне змістове навантаження повідомлення.

Тема — проблема, яку покладено в основу ораторського виступу. Не слід плутати тему з *об'єктом* промови: на відміну від останнього тема завжди конкретна, стосується одного питання. Сукупність тем у межах одного тексту утворює тематику, що відбиває в своїй сукупності багатогранний і складний об'єкт уваги. Проте в тематиці завжди домінує основна тема, якій підпорядковано *підтеми* та *мікротеми*. Тема може бути розкритою чи нерозкритою (останнє означає провал оратора).

Тембр — забарвлення звука, що дає змогу розрізнити звуки однієї висоти у звучанні різних голосів.

Текст (від лат. *textum* — тканина, зв'язок) — одне з основних понять риторики та стилістики, у якому об'єднуються найважливіші ознаки найбільшої мовної одиниці: зв'язність, цілісність; єдність, завершеність; частина мовного потоку; фіксоване мовлення, результат мовлення.

Темп — у фоностилістиці може бути засобом увиразнення мовлення, досягнення певного стилістичного ефекту.

Типи промов за знаковим оформленням та закріпленням — 1. Промови, які виголошують за *конспектом*. 2. Промови, які готують заздалегідь, але не вчать напам'ять. 3. Промови, які пишуть заздалегідь і вчать напам'ять. 4. Імпровізовані промови (експромти).

Тон (від гр. *tonos* — напруження) — у стилістиці характер мови, зокрема мовлення: тон розмови звичайний, рівний, серйозний, піднесений, урочистий, схвильований, іронічний, саркастичний.

Тональний наголос — мелодичний, музичний.

Тонема (фр. *tonema*) — мовна одиниця, що диференціюється наголосом; стилістичний засіб у фоностилістиці: *Все кватимось із ніколи в ніколи* (Л. Костенко).

Топос (гр. *topos* — місце) — риторичне поняття: місце (в загальному розумінні) творчості мовця, письменника, в якому зароджуються задуми, теми і т. ін. Топоси є загальні й конкретні (думки, пам'ять, тексти, приклади, символи, знаки), внутрішні й зовнішні, причинові, порівняльні тощо. Топоси за подібністю: *Як сонце в природі, так справедливість в народі*; за причиною іт.д.

Терміни (від лат. *terminus* — межа) — лексика наукового, офіційно-ділового стилів; буває галузева та загальнонаукова; у художньому стилі — засіб професійної індивідуалізації персонажів: *фонема, морфема, присудок, синонім* (лінгв. терм.).

Трагедія (від гр. *tragoedia*) — драматичний жанр, для якого характерні гострота й непримиренність зображуваних конфліктів: *«Король Лір», «Макбет»* (В. Шекспір).

Троп (гр. *tropos* — зворот) — переносне вживання слів, при якому відбувається нарощення змісту і конотації. Тропи — це словесні образні засоби, словесні фігури: метафори, епітети, порівняння, метонімія, синекдоха, літота, гіпербола, перифраза, персоніфікація, алегорія, гіпербола, іронія.

Увага аудиторії — запорука успіху промовця, який ніколи не повинен втрачати з поля зору цей важливий момент.

Умовивід — те ж, що й *силогізм*.

Уособлення — троп, що дає змогу надавати неживим речам або предметам людських рис.

Установка ораторська — орієнтація промовця на доведення певних *тез*, формування певного ефекту сприйняття промови різнотипною аудиторією, використання того чи іншого кола прийомів.

Фанатизм — ірраціональна самовіддача оратора якійсь ідеї. Фанатизм несумісний з *толерантністю*, оскільки формує різко негативне ставлення до всього чужого. Нетерпимий фанатизм може знайти численних прибічників серед малорозвинених слухачів, але неприпустимий в культурній риторичі

Фігура думки — вид вираження думки. До фігур думки у класичній риторичі належали: анотування (підстави), епілог, звертання, виклад, парадигма, умовчання, відхилення від теми, оклик, лихослів'я, заклинання, розважання, вагання, нагадування (і ніби нагадування), підставлення особи, затримування оповіді, згода, розмірковування, риторичне запитання, побажання, застереження, сентенції, дефініції, опис, іронія, літота, дистрибуція, наслідування, нав'язування, упередження, уособлення, тавтологія, вдаване незгадування (*вже не кажемо про те...; вже не будемо згадувати... але ж...*) тощо.

Фігура слів — свідомо спрямований уклад стилістичних виразів додаванням, насиченням ознак (анафора, полісиндетон, синонімія), фігури мінусового характеру, що характеризуються відсутністю якоїсь ознаки чи елемента (асиндетон, еліпсис), і фігури за схожістю (параномазія, антитеза).

Фігура стилістична — звороти і синтаксичні побудови, які, на відміну від тропів, не додають нового змісту, а посилюють естетичний вплив мови. До фігур стилістики належать: анафора, епіфора, асиндетон, полісиндетон, антитеза, градація, еліпс, умовчання, риторичне запитання, паралелізм.

Фігури риторичні — незвична побудова фрази або її частини задля експресивності виразу. Риторичні фігури поділяються на синтаксичні та стилістичні. До *синтаксичних* звичайно відносять: асиндетон, зевгму, полісендитон, симплока, синтаксичний паралелізм, хіазм; до *стилістичних* — алюзію, анадиплосис, анафору, аномінацію, антитезу, апосіопезу, градацію, діафору, еліпс, епістрофу, епіфору, інверсію, іронію, каламбур, обрив, парадокс, паралепсис, ремінісценцію, риторичний вигук, риторичне звертання, риторичне питання.

Філіппіки — 1) викривальні політичні промови видатного політичного діяча і оратора Давньої Греції Демосфена, спрямовані проти македонського царя Філіппа; 2) гнівна викривальна промова, виступ проти когось.

Фольклоризми — стилістичні одиниці, що мають виразне фольклорне походження: *орел сизокрилий, червона калина, чорнії брови, карії очі*.

Фоніка — галузь *поетики*, яка вивчає прийоми створення художнього образу звуками. Знання законів фоніки важливе й для оратора, оскільки сприяє *евфонії* промови.

Фраза (від гр. *phrasis* — вираз, зворот мови) — ритмомелодична одиниця спілкування, що не завжди збігається з реченням, але завжди комунікативно інформативна.

Фразовий член — частина вислову, проміжна між словом і реченням (більша за слово, менша за речення), член речення із залежними від нього словами; стилістичне явище, що виразно виявляється в живому мовленні.

Функція стилістична — роль мовного знака, що сприяє досконалості, доречності, адекватності мовлення і сприймання.

Харієнтизм (гр. *charientismos* – жарт; приємно використати) — троп, що використовується як засіб сказати про погане приємними словами, делікатний вираз.

Харизма — сприйняття тієї чи іншої особистості як такої, що має особливе обдарування та гарантує незмінний успіх своїм прихильникам. Харизматичні оратори найчастіше виступають в сфері релігійної проповіді, інколи в політиці.

Хіазм (гр. *chiasmus* – хрестоподібне розміщення) — синтаксична фігура, в якій спостерігається порядок слів по відношенню до попереднього речення на зразок літери X; перехресна фігура з двох частин, в яких елементи розташовані у зворотному порядку: *вишневий цвіт — цвіт вишневий; я люблю — люблю я*.

Хіатус (з лат. *hiatus* — отвір) — стилістичне явище, збіг двох голосних, що вимовляються без проміжної паузи.

Церковне красномовство — проповіді, бесіди, напучення, коментування Біблії в практиці різноманітних християнських конфесій. Основний *жанр* — проповідь; деякі церковні автори розрізняють *гомлію* (чистий коментар до Біблії) та *проповідь* (з включенням соціально-побутових, політичних, юридичних та інших моментів).

Цитування — один з сильних засобів впливу на аудиторію, особливо ж коли цитується авторитетне джерело, бо це виглядає звичайно як доказ оратором своєї правоти. Цитування найбільш поширене в академічному красномовстві. Однак зловживання цитатами вкрай небажане.

Частковий повтор — повторення коренів, основ слова, повторення того самого слова в межах фразеологічної одиниці (у збереженій або видозміненій формі) і т. ін.: *вік вікувати, мости мостити, мало-помалу, сила-силенна*.

Чужа мова — протилежність авторській мові. Залежно від засобів передачі чужої мови вона поділяється на пряму, непряму і невласне пряму мову.

Штамп мовний — типовий, зручний для певних ситуацій вираз, що через часте вживання втрачає свіжість: *відбудова народного господарства, в умовах економічної кризи*.

Штучна мова — 1) та, що твориться на основі взаємної погодженості мовців; міжнародні, допоміжні мови (*есперанто, інтерлінгва* та ін.); 2) нарочита мова, позбавлена стилістичного забарвлення.

Щоденник — різновид мемуарної літератури, в якому записи про події, факти, думки і переживання викладено в хронологічній послідовності, часто з елементами художньої оповіді.

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Плеханова Тетяна Миколаївна

РИТОРИКА

Навчально-методичний посібник
для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра
спеціальності «Журналістика»
освітньої програми «Видавнича справа та редагування»

Рецензент: Романюк Н.В.

Коректор: Плеханова Т.М.

Відповідальний за випуск: Плеханова Т.М.